

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
(ПУЕТ)**

І. М. Петренко

**ІСТОРИК НАТАЛІЯ МІРЗА-АВАКЯНЦ
(1888–1940?):
ЖИТТЯ І НАУКОВА СПАДЩИНА**

МОНОГРАФІЯ

**ПОЛТАВА
ПУЕТ
2014**

УДК 930:929 Мірза-Авакянц
ББК 63.3(4 УКр)6-8
ПЗ0

Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в навчальному процесі вченою радою ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 4 від 19 березня 2014 р.

Автор:

І. М. Петренко, д. і. н., професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Рецензенти:

І. В. Верба, д. і. н., професор кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Н. М. Левицька, д. і. н., професор кафедри українознавства Національного університету харчових технологій м. Київ.

Петренко І. М.

ПЗ0 Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина : монографія / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2014. – 181 с.

ISBN 978-966-184-165-8

У монографії на основі архівних документів, епістолярної спадщини й наукових праць представлено життєвий шлях і наукову діяльність Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц – українського історика, педагога, методиста, професора Полтавського, Харківського й Донецького (м. Луганськ) інститутів народної освіти, завідувачки кафедри історії України Київського університету, однієї із засновників Полтавського товариства дослідження та охорони пам'яток старовини й мистецтва, дійсного члена Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. І. Багалія.

У дослідженні акцентовано увагу на історико-фемінологічних працях ученої. Міститься основна бібліографія праць Н. Мірзи-Авакянц.

Дослідження розраховано на істориків, краснзнавців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 930:929 Мірза-Авакянц
ББК 63.3(4 УКр)6-8

© І. М. Петренко, 2014
© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і
торгівлі», 2014

ISBN 978-966-184-165-8

ЗМІСТ

Вступ	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Характеристика джерельної бази	20
РОЗДІЛ 2. Ранній (початковий) етап становлення вченої Наталії Мірзи-Авакянц	31
2.1. Походження дослідниці (Ілляшенки, Лівицькі, Дворянські, Дорошкевичі). Родинне оточення, друзі, колеги	31
2.2. Студентські роки	42
2.3. Участь у політичних партіях і перші наукові студії вченої	57
РОЗДІЛ 3. «Полтавський період» праці дослідниці (1918–1924 рр.)	64
РОЗДІЛ 4. «Харківський» (1924–1934 рр.) і «Луганський» (1934–1935) етапи творчих пошуків Наталії Мірзи-Авакянц	102
РОЗДІЛ 5. «Київський період» діяльності дослідниці (1935–1940 рр.)	143
Висновки	164
Додатки	167
Список використаних джерел і літератури	171

100-річчю *Alma Mater* –
Полтавському національному
педагогічному університету
імені В. Г. Короленка
із вдячністю за незабутні студентські роки
присвячую

Вступ

Історик Наталія Мірза-Авакянц залишила багату наукову спадщину, без якої неможливо уявити українську історіографію 20–30-х рр. ХХ ст. На жаль, її ім'я сьогодні залишається маловідомим широкій науковій громадськості. Аналіз наукового доробку вченої відсутній навіть у тих працях, де б мав згадуватися в першу чергу, бо присвячені вони тим проблемам, які студіювала Наталія Юстівна.

Тривалий час ім'я Наталії Мірзи-Авакянц було викреслене з історії України, а її праці замовчувалися і майже не використовувалися дослідниками. Очевидно, настав час повернути її ім'я у вітчизняну історіографію. Наталія Юстівна потрапила в маховик сталінських репресій кінця 30-х рр. ХХ ст., її було звинувачено в участі в контрреволюційній націоналістично-терористичній організації. Навіть не встановлена дата її страти. Достеменно відомо, що 24 січня 1959 р. Наталію Юстівну було реабілітовано.

Студії Н. Мірзи-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні, а деякі – навіть випередили свій час за глибиною охоплення й опрацювання джерел, теоретичного осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України. Чого варта лише її праця «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи», де дослідниця однією з перших у віт-

чизняній історіографії вписала історію України у західноєвропейський контекст, проаналізувала процес інтегрування України в Європу, насамперед через Польщу і Чехію. У роботі магістральною лінією проходить теза про єдність слов'янства.

Н. Мірза-Авакянц була глибоким і талановитим ученим, педагогом, лектором, методистом. Це визнавали її сучасники-колеги, учні, вчителі. Історик є автором понад 40 праць (за іншими даними – 50), серед них підручники, монографії, статті, рецензії, студії з методики викладання історії. Остання – «Історія Запоріжжя» – не закінчена у зв'язку з арештом ученої.

Через те, що дослідницю було репресовано, її доробок викреслили з української історіографії, відсунули на другий план. Наперед же виступали її авторитетні і визнані вчителі та колеги: академік Дмитро Багалій, професори Микола Сумцов, Федір Шміт, доцент Стефан Таранущенко та інші. Не врахували навіть того, що праці Наталії Юстівни публікувалися в передових радянських наукових і педагогічних часописах – «Радянська освіта», «Червоні квіти», «Знання», «Червоний шлях».

Сфера наукових зацікавлень Наталії Мірзи-Авакянц різноманітна і широка: соціально-економічна історія України, історія селян, соціальна історія, історія повсякденності, краєзнавство, історія права, історія жінок, праці з методики викладання історії тощо. Особливе місце у її творчому доробку займають проблеми історії шлюбно-сімейних відносин. Хоча окремих, самостійних студій цьому дослідниця не присвятила, однак різні аспекти даної проблеми знаходимо на сторінках її розвідок.

Н. Мірза-Авакянц, будучи послідовницею поглядів відомих

істориків – українського Ореста Левицького і польсько-українського Йосипа (Антонія-Йосифа) Ролле, однією з перших в українській історіографії показала вплив військового чинника на повсякденні шлюбно-сімейні відносини мешканців українських земель у ранньомодерний час, а також звернула увагу на статус і формування характеру української жінки. Це тоді, коли протягом наступного часу образ цієї повсякденності ігнорувався або вважався не вартим уваги чи взагалі заперечувався. Наталії Юстівні за дзвоном козацьких шабель, військовими походами, перемогами і поразками вдалося дослідити повсякденні шлюбно-сімейні відносини.

Постать талановитого історика Наталії Мірзи-Авакянц має зайняти гідне місце в українській історіографії, а її добре ім'я після тривалих років забуття повернутися у вітчизняну історію.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Спеціальних узагальнюючих праць про постать історика Наталії Мірзи-Авакянц в сучасній вітчизняній історіографії нині немає, проте окремі аспекти даної проблеми розглядалися в працях дослідників. Історіографію Їх сукупність дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з'ясувати основні тенденції її розвитку. Тому у реалізації основних дослідницьких завдань автор спиралася на існуючі досягнення історіографії.

Зважаючи на специфіку дослідження проблеми, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали науковці, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, кадровий потенціал істориків, оволодіння ними методикою наукового пізнання, опрацювання джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем чітко простежуються **три історіографічні періоди**: *1) праці, написані дослідниками, колегами (представниками вітчизняної історичної науки і зарубіжної українки) Н. Мірзи-Авакянц, де схвально аналізується її науковий доробок, громадська активність (1920-ті роки ХХ ст. – 1960-ті роки); 2) критичні статті про творчість ученої, зокрема про застосовувані нею методологічні підходи (кінець 1920-х – 1930-ті роки); 3) наукові розвідки представників сучасної вітчизняної науки, де переосмислено праці і погляди Наталії Мірзи-Авакянц, проаналізовано її тернистий життєвий і науковий шлях.*

Розпочинаючи аналіз праць *першого історіографічного періоду*, написаних дослідниками, колегами (представни-

ками вітчизняної історичної науки і зарубіжної україніки) Н. Мірзи-Авакянц протягом 1920-х років XX ст.–1960-х років, варто зазначити, що однією з перших вітчизняних розвідок, де йдеться про Наталію Мірзу-Авакянц, була студія В. Щепотьєва, присвячена діяльності Полтавського наукового при Всеукраїнській академії наук товариства¹. Учений ґрунтовно проаналізував діяльність товариства, згадавши і про наукову доповідь на одному з його засідань про писані кодекси і звичаєве право в практиці Полтавського городского суду XVII ст., яку виголосила Н. Мірза-Авакянц.

Високо оцінювали наукові досягнення і людські якості Наталії Мірзи-Авакянц представники зарубіжної україніки. Зокрема, йдеться про істориків Д. Дорошенка, Н. Полонську-Василенко, О. Оглобліна, В. Щербаківського, Л. Дражевську.

Так, Д. Дорошенко, аналізуючи українську історіографію, схвально відгукнувся на статтю Н. Ю. Мірзи-Авакянц «З побуту української старшини кінця XVII віку», вміщеній в «Записках Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині»².

Колега Н. Мірзи-Авакянц, історик-емігрант О. Оглоблін ґрунтовну студію присвятив аналізу викладання історії в Київському університеті в радянські часи³. Вчений проана-

¹ [Щепотьєв В.] Про життя та діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927) // Записки Полтавського наукового при ВУАН Товариства. – Полтава, 1928. – Вип. 2. – С. V–XIV.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага : друк державної друкарні в Празі, 1923. – С. 214.

³ Оглоблін О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування / О. Оглоблін // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

лізував обстановку, яка тоді панувала, політичну ситуацію, кон'юнктуру, яка впливала і визначала стан дослідження і викладання української історії. Це дає змогу визначити ситуацію, в якій працювала Наталія Юстівна, її оточення, доноси, втручання політики в наукове життя тощо.

У 1957 році О. Оглоблін опублікував у Нью-Йорку монографію «Українська історіографія 1917–1956 рр.» (праця була перевидана в Україні в 2003 році⁴), де простежив поступ національної історичної думки як в Україні, так і поза її межами. Автор був безпосереднім свідком описуваних подій. Його праця – це своєрідні спогади про ті роки. У ній показані основні історичні школи в галузі історії України 1920-х рр. (М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка, М. Василенка, М. Яворського), проаналізовано процес їх нищення. У роботі згадані сотні імен репресованих вчених, дається стисла характеристика багатьом історичним процесам.

У праці О. Оглоблін подав біографію Наталії Мірзи-Авакянц, вказав на сферу її наукових пошуків та вмістив коротку бібліографію її праць.

Колега і співкурсниця Н. Мірзи-Авакянц, відома український історик Н. Полонська-Василенко, окрім того, що в своїх спогадах написала про дослідницю, але й згадала про Наталію Юстівну в праці з історії Української Академії Наук⁵.

Український історик, археолог, мистецтвознавець В. Щер-

Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. I. – С. 413.

⁴ Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 рр. / О. Оглоблін. – К. : ДЦЗД НАФ, 2003. – 250 с.

⁵ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії) / Н. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 414 с.

баківський, колега Н. Мірзи-Авакянц по роботі в Полтаві, де працював професором Українського Університету (1918–1921 рр.), у 1953 році в еміграції в Англії підготував розвідку про діяльність у Полтаві цього навчального закладу. У 1994 році в Полтаві було опубліковано спогади В. Щербаківського з коментарями та примітками В. Коротенка і О. Супруненка, де вміщено коротку біографічну довідку про Наталію Юстівну⁶.

Літературознавець, редактор, журналіст, громадський діяч Л. Д्राжевська, досліджуючи постаті українських жінок у науці, не забула згадати і Наталію Мірзу-Авакянц та її трагічну біографію. Ця розвідка була вміщена у художньо-публіцистичному часопису «Наше життя», який видавав Союз Українок Америки⁷.

Отже, вищезазначені студії, хоча й не були спеціально присвячені аналізу життєвого і творчого шляху Наталії Мірзи-Авакянц, але все ж таки містять важливу інформацію про неї. Важливо те, що вони переважно написані людьми, котрі були особисто знайомі з вченою (В. Щепотьєв, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін, В. Щербаківський). Зазначені вчені або працювали, або навчалися з Наталією Юстівною. Це ще більше підсилює їх значимість для проведення даного наукового дослідження.

Аналізуючи *другий історіографічний період*, слід вказати, що наприкінці 1920-х років почали з'являтися студії, у яких автори досить критично ставилися до наукових пошуків ученої. Це був період початку сталінського терору та гонінь проти національної інтелігенції, поступового згор-

⁶ Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 40 с.

⁷ Д्राжевська Л. Українські жінки в науці / Л. Д्राжевська // Наше життя. – 1964. – № 3–4. – С. 17–19.

тання політики українізації. Наталія Юстівна підпала під категорію неблагонадійних за свою проукраїнську позицію. У 1925 році дослідником П. Бензею було опубліковано критичну рецензію на роботу Н. Мірзи-Авак'янц «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року»⁸. Автор розкритикував роботу дослідниці, вважав, що вона невірною трактувала джерела. П. Бензя зауважив, що «історію революційних рухів писати не так-то легко, щоб то була дійсна історія революційного руху, а не ліквідація цієї історії та підміна її»⁹. Принагідно зазначимо, що Наталія Юстівна не ідеалізувала селянські рухи і значну їх частину вважала розрухами.

У 1929 році з'явилася стаття С. Штейна, у якій було розкритиковано методологічні підходи, застосовані вченою в роботі «История Украины в связи с историей Западной Европы»¹⁰.

Поява вищезазначеної розвідки була викликана, передусім, згортанням політики українізації, переходом до відвертої репресивної політики сталінського тоталітарного режиму.

Осмыслиючи наукові розвідки *третього історіографічного періоду*, написаними представниками сучасної вітчизняної науки, варто зазначити, що в них переосмислено праці і погляди Наталії Мірзи-Авак'янц, ґрунтовно проаналізовано її тернистий життєвий і науковий шлях. До здобуття

⁸ Бензя П. [Рецензія]. Н. Мірза-Авак'янц. «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року». Видання Державного Видавництва України. Київ, р. 1925. Стор. 46. Ціна 20 коп. // Життя і революція. – 1925. – № 10. – С. 116–117.

⁹ Там само. – С. 117.

¹⁰ Штейн С. [Рецензія]. Мирза-Авак'янц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. Державне видавництво України і Госиздат. 1928 р., стор. 270. Ц. 1 крб. 70 коп. // Комуніст. – 1929. – № 69. – С. 6.

Україною незалежності в 1991 році про Наталію Юстівну Мірзу-Авакянц у вітчизняних наукових розвідках практично взагалі не згадувалося. Це й не дивно, адже вчена була репресована, а тому й викреслена з наукового життя на тривалий період.

Лише з 90-х років ХХ ст. ім'я вченої почало з'являтися у вітчизняних студіях дослідників. Саме тоді на наукову спадщину і тяжкий життєвий шлях Наталії Юстівни першим звернув увагу історик С. Водотика¹¹. Учений проаналізував її біографію, сферу зацікавлень, схаактеризував науковий доробок. С. Водотика дійшов до висновку, що «життя і творчість Наталії Мірзи-Авакянц були досить типовими для долі українських істориків повоєнного двадцятиріччя»¹², яким, завдяки політиці українізації, дали можливість розвиватися і публікуватися, а потім безжально знищили.

У передмові до перевидання праці дослідниці «З побуту української старшини кінця ХVІІ віку» полтавський історик О. Супруненко наголосив, що «<...> багатий фактичний матеріал, залучений до роботи, дещо незвична постановка основних питань дослідження залишають працю Н. Ю. Мірзи-Авакянц актуальною і через три чверті століття, що минули з часу написання статті»¹³. Учений теж високо поцінував творчу спадщину Наталії Юстівни, вказавши на трагічність її життєвого шляху в роки тоталітаризму.

У роботі історика О. Богдашиної висвітлено діяльність

¹¹ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 134–137.

¹² Там само. – С. 137.

¹³ Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини : зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 79.

Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, яку очолював Д. Багалій¹⁴. Академік був науковим керівником дисертації Наталії Юстівни, під його проводом дослідниця розробляла наукову тему з побуту козацької старшини другої половини XVII ст. У праці О. Богдашиної проаналізовано роль Н. Мірзи-Авакянц у діяльності кафедри Д. Багалія протягом 1924–1934 рр., де вона керувала роботою аспірантів, а також завідувала семінаром підвищеного типу з етнографії й історії України.

Історик О. Нестуля, аналізуючи охорону пам'яток на Полтавщині в добу національного-визвольних змагань в 1917–1918 років, згадав про активну роль у цьому Н. Мірзи-Авакянц поруч із В. Щепотьєвим, Г. Коваленком, М. Рудинським та іншими вченими¹⁵.

Сучасний український історик І. Дивний, аналізуючи життєвий і творчий шлях історика Пилипа Клименка, згадав і про Наталію Мірзу-Авакянц. Адже на вчених було заведено одну кримінальну справу, між ними проводилися очні ставки, були схожі звинувачення¹⁶.

Інший полтавський історик, архівіст Т. Пустовіт буквально по крихтах збирав розпорошений матеріал про Наталію

¹⁴ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.) / О. Богдашина. – Х., 1994. – 196 с.

¹⁵ Нестуля О. Охорона пам'яток культури на Полтавщині в 1917–1918 рр. / О. Нестуля // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): Матеріали конференції / Відп. ред. О. Нестуля. – Полтава : МРД м. Кобеляки, 1995. – С. 158–173.

¹⁶ Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955) / І. Дивний // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. I. – С. 356–386.

Юстівну. Ці матеріали дослідник узагальнив у невеликій замітці, де й подав відому йому бібліографію праць ученої¹⁷.

Згадує про Наталію Юстівну і полтавський дослідник В. Граб. Сферою зацікавлення вченого були репресії на Полтавщині в 20–30-х роках ХХ ст. В. Граб побіжно згадав і гоніння проти Н. Мірзи-Авакянц у контексті переслідувань її колег В. Щепотьєва, М. Гавриленка та інших відомих учених¹⁸.

Грунтовну студію й енциклопедичну довідку присвятив Н. Мірзи-Авакянц історик І. Верба¹⁹. Праця написана на основі архівних джерел, а також солідних історіографічних досліджень. У роботі вчений назвав і проаналізував основні праці Н. Мірзи-Авакянц. Це чи не єдина у вітчизняній історіографії розвідка, де глибоко і всебічно висвітлено життєвий і творчий шлях Наталії Юстівни. І. Верба високо оцінив наукову спадщину історика, зазначивши, що «дослідників, викладачів рівня Н. Ю. Мірзи-Авакянц і сьогодні бракує. Вона була органічним істориком, талановитим фахівцем та блискучим лектором (це підкреслюють всі, хто її знав) і тільки доводиться шкодувати, що її активна под-

¹⁷ Пустовіт Т. Матеріали до біобібліографічного словника «Архівісти Полтавщини» (20–30 рр. ХХ ст.) / Т. Пустовіт // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1998. – С. 276–292.

¹⁸ Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / В. Граб. – Полтава : Археологія, 1999. – 216 с.; Граб В. Гавриленко Микола Іванович / В. Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг / Упор. О. Білоусько. – К. – Полтава : Оріяна, 2007. – Кн. 5. – С. 78–81.

¹⁹ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / І. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 559–578.

вижницька науково-організаційна та викладацька діяльність припала на роки тоталітаризму»²⁰.

У студії Д. Андросової-Байди йдеться про жінку-історика 1920-х рр. в Україні²¹. Авторка реконструювала життєві і творчі образи багатьох представниць історичної науки означеного періоду, в тому числі і Н. Мірзи-Авакянц.

Д. Андросова-Байда дійшла до висновку, що на прикладі Наталії Юстівни можна простежити стратегію отримання перепустки у світ професійної історичної науки за умови відсутності «батьківської протекції», на відміну від інших жінок-істориків, у яких родичі були визнаними вченими, тому зв'язки значно полегшували їм визнання у науці. Д. Андросова-Байда зрештою визнала, що «відсутність «родинних зв'язків» у науковому товаристві призводить до появи комплексу неповноцінності, симптоматика якого виявляється у постійній потребі «офіційного» визнання. Жінка-історик готова поступитися не тільки методологічними, але й світоглядними позиціями, кардинально змінюючи контексти своїх наукових студій (так, адаптація Н. Д. Полонсько-Василенко та Н. Ю. Мірзи-Авакянц до вимог тогочасного наукового співтовариства супроводжувалося зміною ідеологічних засад досліджень, відмовою від «загальноросійської» історії на користь історії «української»»²².

Про «полтавський період» історика Наталії Мірзи-Авакянц йдеться в дослідженні, присвяченому історії створенню і функціонуванню історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Ко-

²⁰ Там само. – С. 578.

²¹ Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 19. – С. 23–41.

²² Там само. – С. 34.

роленка²³. У праці лише побіжно згадано про вчену і вміщено її фото.

Високу оцінку творчому доробку Н. Мірзи-Авакянц дав О. Кривоший. Він проаналізував феміноорієнтовані праці дослідниці, присвячені жінкам «українного» пограниччя, їх військовій активності у XVI–XVII ст., присутності жіночого повсякдення в культурному просторі козацького Запорозжя²⁴.

Отже, останнім часом дослідники зацікавилися творчим

²³ Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка: історія і сучасність. – Полтава : Полтавський літератор, 2009. – 92 с.

²⁴ Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28; Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності / О. Кривоший // Історія в школі. – 2011. – № 9. – С. 15–23; Кривоший О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву / О. Кривоший // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук., полковника В. Карпова. – К., 2011. – С. 70–78; Кривоший О. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н.Ю. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в 16-17 ст.» як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів) / О. Кривоший // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3–5 листопада 2011 р. – Київ, 2011. – С. 299–300; Кривоший О. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 1. – С. 16–34; Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 6. – С. 55–70; Кривоший О. Жінка на війні. Сценарії фронтового повсякдення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.» / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 6. – С. 18–37.

доробком Наталії Мірзи-Авакянц в галузі історії жінок України та шлюбно-сімейних відносин українців литовсько-польської доби. Наукова спадщина вченої врешті здобуває заслужене визнання після тривалих років замовчування і забуття. У працях зазначених дослідників (С. Водотики, О. Супруненка, Т. Пустовіта, І. Верби, Д. Андросової-Байди) сфера наукових зацікавлень Наталії Мірзи-Авакянц розглядається широко, узагальнююче. Учені переважно розглядали факти її біографії. О. Кривоший конкретно акцентував увагу на тих працях, які стосувалися історії воєнного повсякденного життя жінок України ранньомодерної доби (під воєнною повсякденністю розуміється комплекс повсякденно-побутових реалій, в яких головну роль відігравав військовий фактор)²⁵.

Завдяки розвідкам дослідниці В. Дем'яненко маємо змогу відтворити деякі факти про походження, родину Н. Мірзи-Авакянц²⁶. Зокрема, розвідка містить фото її родинного мастьку на Переяславщині та деяких членів родини.

Сучасна український історик К. Кобченко свою ґрунтовну монографію присвятила комплексному дослідженню Київських вищих жіночих курсів. У роботі є згадки і про Наталію Мірзу-Авакянц, котра там навчалася. Також у роботі в додатках міститься фото професора С. Реформатського зі слухачками, серед яких можна впізнати Наталію Юстівну, вірогідно, що дає змогу побачити її образ в студентські роки.

Луганський історик А. Климов, аналізуючи становлення вищої освіти в регіоні, зокрема досліджуючи історію Луганського педагогічного університету, згадував про роботу

²⁵ Під воєнною повсякденністю розуміється комплекс повсякденно-побутових реалій, в яких головну роль відігравав військовий фактор.

²⁶ Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі / В. Дем'яненко // Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

в ньому на кафедрі історії Н. Мірзи-Авакянц²⁷. Учений на основі архівних джерел проаналізував гоніння проти вченої на історичному факультеті. Ця студія А. Климова стала досить важливою в підготовці даного дослідження, адже про «луганський період» життєвого і наукового шляху Наталії Мірзи-Авакянц відомо дуже мало.

Матеріали довідкового характеру містять лаконічні, проте не менш важливі відомості про Наталію Мірзу-Авакянц. Короткі біографічні дані про неї містяться в різноманітних енциклопедичних довідниках. Такі статті містять стислі відомості про вчену, лаконічно висвітлюють основні етапи її життя та діяльності.

Український письменник в еміграції О. Луговий (1904–1962) (Олександр Аскольдович Овруцький-Швабе) в історичних життєписах «Визначне жіноцтво України», опублікованих у 1942 році Торонто (Канада), вмістив відомості про Наталію Мірзу-Авакянц, вказавши на сферу наукових зацікавлень ученої²⁸.

У фундаментальній праці з україністики «Енциклопедії українознавства» (під редакцією професора В. Кубійовича), виданій під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка, є історична довідка про Наталію Мірзу-Авакянц – подано короткий огляд її біографії та перелік основних праць ученої²⁹.

²⁷ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. / А. Климов // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 228–234; Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки : монографія / А. Климов. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – С. 117.

²⁸ Мірза-Авакянц Наталка // Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи у 4-х частинах. – Торонто : Друком «Українського робітника» в Торонто, 1942. – С. 188.

²⁹ Мірза-Авак'янц Н. Ю. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / За. ред. проф. В. Кубійовича. – Л. : НТШ у Львові, 1994. – Т. 4. – С. 1580–1581.

Відомий український історик С. Білокінь енциклопедичну розвідку присвятив Н. Ю. Мірзі-Авакянц, де виклав хронологію її життєвого та творчого шляху, а також проаналізував сферу її наукових зацікавлень³⁰.

Грунтовну енциклопедичну довідку про Н. Ю. Мірзу-Авакянц опублікував український історик І. Верба. Праця містить стислий виклад біографії вченої та перелік її основних праць³¹.

Біобібліографічна довідка про Наталію Мірзу-Авакянц є у виданні «Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.)»³². У праці вміщено відомості про викладачів-істориків, які працювали на історичному (історико-філологічному) факультеті у період 1905–2012 рр. нинішнього Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У стислій довідці подано біографію Наталії Мірзи-Авакянц та вміщено перелік основних її друкованих праць.

Отже, вищезазначені наукові розвідки є свідченням повороту у вітчизняній історичній науці, пов'язані зі зміною ідеологічних підходів в українській науці, що було викликано, передусім, крахом радянської системи в 1991 році.

³⁰ Білокінь С. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна / С. Білокінь [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yu

³¹ Верба І. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна / І. Верба // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Казьмирчука. – К. : «Прайм-м». – С. 254.

³² Історики Харківського університету : біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.) / уклад. О. Богдашина, В. Бутенко, С. Марченко [та ін.]; відп. ред. С. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 316 с.

Відбулося повернення ім'я Наталії Мірзи-Авакянц в науку, де вона посіла своє почесне місце. Сучасні дослідники всебічно проаналізували життєвий шлях, родовід, науковий доробок ученої. Дані студії є цінним джерелом інформації щодо соціалізації жінки-історика, її професійної ідентифікації. Вони надають можливість реконструювати мікросоціальний простір інтелектуального становлення жінки-науковця.

1.2. Характеристика джерельної бази

Залежно від походження, способу дослідження і форми відображення історичних реалій, слід виділити такі **види джерельної бази дослідження**:

- неопубліковані архівні документи;
- матеріали особистого походження (мемуари, листи, переписка);
- матеріали довідкового характеру.

Неопубліковані архівні документи. В основу дослідження покладено неопубліковані документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Архіві Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі – Архів УСБУ в Полтавській області), Державному архіві Полтавської області (далі – ДАПО), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (далі – ВР ІЛ), фондах Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Особливу цінність становить фонд 707 (Управління Київського учбового округу) ЦДІАК України. У ньому міститься важлива інформація про роботу Історико-етнографічного гуртка М. Довнар-Запольського у Київському університеті Святого Володимира, до складу якого входила Наталія Мірза-Авакянц. Опрацювання документів даного фонду дозволяє з'ясувати ранній етап становлення вченої, її інтелектуальне оточення, досліджувані проблеми тощо.

У фондах ЦДАВО України зберігаються цінні документи, які стали вагомими при написанні даного дослідження. Зокрема, міститься рукопис статті Н. Мірзи-Авакянц «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.». Крім того, надзвичайно важливою при підготовці даної роботи стала анкета Наталії Юстівни від 1930 року, написана нею власноруч. У ній містяться важливі відомості про походження, освіту, партійну приналежність, рух по службі, відомості про адміністративні посади, наукову роботу, родину вченої.

Фонд 3206 ЦДАВО містить унікальні відомості про те, що сфера наукових інтересів Н. Мірзи-Авакянц зацікавила нацистських науковців в роки Другої світової війни. Зокрема, доктор Франц Кляйне у звіті про поїздку в Україну у 1942 році писав про те, що Наталія Юстівна досліджувала питання Магдебурзького права в українських землях, і стала жертвою сталінської тоталітарної репресивної машини.

У ГДА СБУ зберігається кримінально-слідча справа на Наталію Мірзу-Авакянц. До неї підшиті ще дві слідчі справи на істориків П. Клименка і В. Камінського, які проходили з Наталією Юстівною по одній справі, і які теж були репресовані. Архівно-слідча справа розписана на 393 сторінки. Вона містить протоколи допитів, вирок, довідку про реабілітацію Наталії Юстівни. Подробиці ведення слідства, запитання слідчого, відповіді арештованої, звинувачення,

імена згадуваних під час слідства колег, знайомих, рідних вченої дало можливість зрозуміти ту соціально-психологічну атмосферу, в якій вона опинилася. Ознайомившись зі справою, доходимо до висновку про недбалість ведення слідства, застосування тортур, наперед відомий вирок і схилення підсудної до визнання себе винною у тому, до чого вона не мала ніякого відношення.

В Архіві УСБУ в Полтавській області хоча конкретних документів про Н. Мірзу-Авакянц немає, однак побіжно згадки про неї містяться в кількох слідчо-кримінальних справах. Зокрема, йдеться про звинувачення вченого М. Гавриленка у приналежності до Наукового товариства при Всеукраїнській академії наук на початку 20-хх років ХХ ст. у Полтаві, до якого, начебто, належала Наталія Юстівна. Згадки про це містяться ще в кількох архівно-слідчих справах.

При підготовці даної наукової розвідки важливими виявилися розсекречені документи ДАПО. Зокрема, йдеться про справи, в яких висвітлено діяльність Полтавського інститут народної освіти та Пролетарського (нині – Краєзнавчого) музею. Ретельне опрацювання справ дало можливість з'ясувати ту складну соціально-економічну і морально-психологічну атмосферу, в якій довелося працювати Наталії Мірзі-Авакянц. Це був надзвичайно складний період становлення радянської вищої школи, біля витоків якої і перебувала вчена.

Важливі архівні матеріали про діяльність Науково-дослідної кафедри історії української культури містить фонд 37 «Академік Д. Багалій» ВР ІЛ. Документи проливають світло на діяльність Н. Мірзи-Авакянц на кафедрі, розкривають коло її зацікавлень, наукові інтереси. Завдяки опрацюванню цих джерел стало зрозуміло, що вчена віддавала перевагу вивченню соціально-економічної історії Лівобережної України і Слобожанщини. Крім того, в перспективі планува-

лося в структурі Всеукраїнської академії наук відкрити Комісію для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., де б на Наталію Юстівну покладалася розробка багатьох важливих тем.

У фондах Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка містяться важливі архівні документи про Наталію Мірзу-Авакянц. Зокрема, йдеться про звіти навчально-виховного процесу в університеті, штатні відомості викладачів, спогади випускників. На жаль, не зберігся в Музеї рукопис спогадів дочки вченої Міри Леонівни. Однак, посилення на нього міститься в низці праць вітчизняних істориків³³, що дає змогу скласти уявлення про його зміст.

Одним із основних джерел дослідження стали **матеріали особистого походження (мемуари, листи, епістолярна спадщина)**. Мемуари – це вид джерел, коли автор, який був учасником або очевидцем подій, від свого імені висвітлює події. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному авторові, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах історичного фактажу. По-друге, матеріали особистого походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й

³³ Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 79–81; Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / Верба І. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 559–578; Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 39 с.

колеритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб.

Спогади залишили люди, котрі безпосередньо були знайомими з Наталією Юстівною. Для підготовки даного дослідження цей вид джерел виявився безцінним, адже дав можливість почерпнути з перших вуст інформацію про життєвий шлях і діяльність ученої.

Цінні відомості про Наталію Юстівну знаходимо в спогадах «На грані двох епох» М. Лівицької (1879–1971) – української письменниці-мемуариста, громадської діячки³⁴. Жінка була дружиною, вірним другом і соратницею двоюрідного брата Наталії Мірзи-Авакянц А. Лівицького – українського громадського і політичного діяча. Праця «На грані двох епох» містить унікальні відомості про походження вченої, її дитячі, студентські роки. У роботі досить детально описано родинні зв'язки Лівицьких, характери, смаки та переконання членів родини, побутову атмосферу, умови життя на тлі історичних подій, що прокотилися Україною на початку XX ст. Це видання стало великою мірою в нагоді при підготовці даної наукової розвідки. Робота «На грані двох епох» дала змогу проаналізувати ранній етап життєвого і творчого шляху вченої, її родину, яка відрізнялася національною свідомістю і небайдужістю до інтересів свого народу.

Співкурсниця і колега Наталії Мірзи-Авакянц Н. Полонська-Василенко (1884–1973) підготувала унікальну працю «Спогади»: почала писати їх у часи виїзду в еміграцію, відразу ж по війні, і довела до понад тисячу сторінок, охопивши період від кінця XIX ст. до середини XX ст.³⁵. Мож-

³⁴ Лівицька М. На грані двох епох / М. Лівицька. – Нью-Йорк : Комітет, 1972. – 355 с.

³⁵ Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

на сміливо сказати, що за своїм розмахом і обширом інформації, часто маловідомої чи й невідомої, – це одна із найкращих мемуарних книг, які знала українська література й історія.

У «Спогадах» вміщено унікальні відомості про Наталію Юстівну, які відсутні в інших джерелах. Так, завдяки Н. Полонській-Василенко достеменно відомо, що Н. Мірза-Авакянц відвідувала Історико-етнографічний гурток М. Довнара-Запольського, коли навчалася на Вищих Київських жіночих курсах. Це важливо, адже дає змогу сучасним дослідникам проаналізувати інтелектуальне оточення вченої, виявити становлення її фахових інтересів і еволюцію тем дослідження, а також осмислити становлення її як вченої.

Направду, варто зазначити, що в своїх спогадах Н. Полонська-Василенко помилково зазначила, що Н. Мірза-Авакянц начебто вступила на Бестужівські курси в Санкт-Петербург, а насправді вона стала студенткою Московського університету. Однак, це можна пояснити недосконалістю людської пам'яті, та й спогади Н. Полонська-Василенко писала через багато років після події.

Академік Д. Багалій (1857–1932), котрий був наставником, учителем Наталії Юстівни у «Автобіографії» писав про вчену, характеризуючи її як талановиту дослідницю, надійну і порядну людину³⁶. Вчений цінував Н. Мірзу-Авакянц, обрав її своїм заступником, а також доручав багато важливих справ.

Побіжні згадки про Наталію Юстівну залишила в своїх «Спогадах» відома українська громадська діячка, історик,

³⁶ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Д. Багалій. – Х. : ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – 600 с.

перекладач Н. Суровцова (1896–1985)³⁷. Учена була співробітницею науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. Багалія у Харкові, де теж працювала Н. Мірза-Авакянц.

Педагог Г. Ващенко (1878–967), працюючи в Полтавському інституті народної освіти поруч із Наталією Юстівною у «Моїй автобіографії» згадував про тяжкий період роботи на Полтавщині в сфері освіти на початку 20-х років ХХ ст. Учений зазначив, що він із Наталією Юстівною читали лекції для учителів української мови, літератури й педагогічної психології на курсах українізації педагогів у містах Прилуки, Ромни, Хорол³⁸.

Унікальні відомості про Полтаву періоду національно-визвольних змагань залишив у спогадах Д. Соловей (1888–1966) – історик, економіст і статистик, педагог і публіцист³⁹. Дослідник не оминув увагою і Наталію Юстівну, залишивши унікальні відомості про «полтавський період» життя Н. Мірзи-Авакянц. Ці дані дають можливість проаналізувати політичні погляди вченої, а також ставлення до неї радянської влади, яка викликала в неї підозру щодо неблагонадійності.

Цінні відомості про Наталію Юстівну залишив Ю. Юркевич (1907–1990) – відомий інженер-конструктор⁴⁰. Його

³⁷ Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. – 432 с.

³⁸ Ващенко Г. Моя автобіографія / Г. Ващенко // Бойко А. «Служба Божові й Батьківщині» : (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок) : [наук.-метод. посіб.] / А. Бойко. – К. : ІЗМН, 2001. – С. 107–112.

³⁹ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921 / Д. Соловей. – Полтава : «Криниця», 1994. – 192 с.

⁴⁰ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – 256 с.

мати Марія Павлівна товаришувала з Наталією Мірзою-Авакянц. Родина Юркевичів певний час мешкала разом із Наталією Юстівною в Києві, а потім вчена гостювала в них у Москві. Ю. Юркевич особисто знав Наталію Юстівну, спілкувався з нею, описав її трагічну долю. Його спогади – це унікальне джерело для вивчення кола оточення вченої, її політичних поглядів та трагічної долі після арешту.

Важливі відомості про роботу Наталії Юстівни на історичному факультеті Луганського інституту народної освіти вміщено в мемуарах «Зустрічі і прощання» видатного українського літературознавця Г. Костюка (1902–2002), молодість якого припала на трагічні 20–30-ті роки ХХ ст. Його робота – це пронизливі спогади про митців і вчених, з якими зустрічався автор, про проблеми, які їх хвилювали, щоденне їхнє життя. Г. Костюк позитивну відгукнувся про Наталію Юстівну, відзначив її високий науковий рівень, а також звернув увагу на великий авторитет, який вона мала серед студентської молоді. Водночас автор відзначив трагічність її долі, переслідування владою, що призвело до звільнення вченої з роботи⁴¹.

Відомий український письменник, фольклорист, літературознавець, історик української літератури Г. Нудьга (1913–1994), котрий був репресований, теж побіжно згадав у автобіографії про Наталію Юстівну⁴². Учений був студентом філологічного факультету Харківського університету, а Наталія Юстівна була його викладачем.

Епістолярій (листи, переписка) становить собою важливий засіб обміну інформацією. Епістолярні джерела є

⁴¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади у двох книгах / Г. Костюк / Передм. М. Жулинського. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.

⁴² Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик / упорядкування В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 296 с.

носіями соціокультурної інформації про життя і діяльність відомих особистостей, про історію країни і часу, в якому вони жили. Листування Н. Мірзи-Авакянц становлять важливі джерела дослідження її поглядів, наукових пошуків, життєвих переконань, родинного становища тощо. Містяться ці документи в ІР НБУВ.

Так, лист Наталії Юстівни до української письменниці Н. Романович-Ткаченко (1884–1933) з Харкова до Києва від 24 листопада 1926 року був написаний в період роботи вченої в редакціях кількох часописів. Його зміст дав можливість простежити тяжку працю вченої на кількох роботах, а також повсякденні клопоти – потребу суміщати роботу з доглядом за хворою дитиною⁴³.

Лист до письменниці М. Грінченко (1863–1928) від 17 липня 1924 року дав змогу виявити таку важливу рису характеру Наталії Юстівни як взаємопідтримка, бажання допомогти. У листі Наталія Юстівна звертається до Марії Миколаївни з проханням допомогти у справі отримання протекції для своєї знайомої, М. Дорошенко, яка перенесла тяжку драму в особистому житті і опинилась без роботи⁴⁴.

Листування між істориками О. Оглобліним і Д. Багалієм від 1929 року дає можливість з'ясувати високий авторитет Наталії Юстівни на науково-дослідній кафедрі історії української культури у Харкові⁴⁵.

Фонд І містить важливу переписку між Наталією Юстівною і Д. Багалієм. Особливо цінними є листи з Полтави,

⁴³ ІР НБУВ, ф. 121, спр. 111, 1 арк. 1.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. 170, спр. 387, 4 арк.

⁴⁵ Лист О. Оглобліна до Д. Багалія від 22 квітня 1929 року // Старики Г. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 10–11. – С. 90; ІР НБУВ, ф. І, спр. 46043, 3 арк.

написані впродовж 1918–1924 років⁴⁶. Характер листів, їх зміст дає можливість скласти уявлення про повсякденні труднощі Н. Мірзи-Авакянц, з'ясувати сферу її наукових зацікавлень, родинні клопоти. Така переписка насичена емоційно, цікава, змістовна. Наталія Юстівна часто зверталася до академіка Д. Багалія за порадами, ділилася своїми публікаціями і планами, скаржилася на негаразди, які виникали у приватному житті чи на роботі.

Завдяки вищезазначеним листам маємо можливість зрозуміти і осмислити повсякденні труднощі і клопоти Наталії Юстівни, виявити її наукові інтереси та зацікавлення.

Матеріали довідкового характеру містять лаконічну інформацію про роботу Наталії Мірзи-Авакянц у різних наукових, освітніх установах, видавництвах. Ця інформація була важливою при підготовці даного наукового дослідження, адже дає можливість простежити її кар'єрне зростання та посади. Зокрема, збірники документів: «Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали», «Наука и научные работники СССР», «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.)»⁴⁷ дає можливість простежити роботу Наталії Юстівни в різноманітних наукових комісіях, установах, проаналізувати громадську діяльність, завідування кабінетами тощо.

⁴⁶ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45989, 2 арк.; ф. 45988, 1 арк.

⁴⁷ Наука и научные работники СССР. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. – Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – 810 с.; Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1993. – 576 с.; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) : збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упор. Р. Пиріг (керівник). – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – Ч. I. – 146 с.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі архівних джерел, матеріалів особистого походження і довідкового характеру. Такий підхід дозволяє виявити нові і поглибити, доповнити існуючі відомості в історичній науці про роль Наталії Мірзи-Авакянц у вітчизняній історичній науці. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну біографію вченої, її оточення, формування опозиційних поглядів, переконань і активну участь у науковому житті України.

РОЗДІЛ 2. Ранній (початковий) етап становлення вченої Наталії Мірзи-Авакянц

2.1. Походження дослідниці (Ілляшенки, Лівіцькі, Дворянські, Дорошкевичі). Родинне оточення, друзі, колеги

Народилася Наталія Юстівна Мірза-Авакянц 24 вересня (11 жовтня за старим стилем) 1888 року в м. Борисполі Полтавської губернії в родині земського лікаря Юста Дворянського. Її батько походив із козаків Донщини, був учнем відомого лікаря і вченого С. Боткіна. Він відзначався демократичними поглядами, тому й отримав статус неблагонадійного і за зв'язки з народниками зазнав переслідувань. Ю. Дворянського було переведено з Санкт-Петербурга у провінцію на Полтавщину. Помер він у 42 роки від туберкульозу.

Мати вченої, Олександра Петрівна, по батьківській лінії походила з давнього козацького роду Ілляшенків. Володіла маєтком у с. Хоцьках Переяславського повіту. Це було давнє українське село з героїчною історією, яка відображає усі перипетії становлення та розвитку українства у Середній Наддніпрянщині. Постійне поселення на місці сучасного села виникло, вірогідно, у другій половині XVI ст., коли відбувалося активне заселення краю. Саме на східній окраїні Речі Посполитої (Черкащина, Канівщина, Переяславщина) формувалося ядро козацтва осілого і землевласницького. Це було осіле сільське і хутірське населення, що відзначалося войовничим характером. До цього спонукала особливість місцевості, що була кордоном з татарами. Уряд Речі Посполитої розумів роль цих поселенців і тому, крім військової служби, не вимагав від них ніяких повинностей.

Ілляшенки – стародавній козацький (згодом, дворянський) рід, що походив з XVII ст. З них три роди – від переяславського полкового сотника Івана Ілляшенка (помер в 1727 р.), чигриндібрівського сотника Яреми Ілляшенка (1695–1700) і кременчуцького сотника Гаврила Ілляшенка (1723–1729). Рід було внесено до I частини дворянської родовідної книги Полтавської губернії⁴⁸.

За ревізією 1764 р. Хоцьки належали до 2-ї Переяславської полкової сотні. У 1782 р. територія Переяславського полку ввійшла до Київського намісництва і була розділена між повітами: Городищенським, Золотоніським, Київським, Козелецьким, Остерським, Переяславським, Пирятинським. За новим адміністративним поділом Хоцьки потрапили до Золотоніського повіту. За відомостями кінця XVIII ст., у селі проживало 920 душ населення. Це були люди різного стану: казенні селяни, козаки і власницькі статського радника Івана Вишневського і бунчукового товариша Степана Ілляшенка.

З утворенням у 1802 р. Полтавської губернії до неї увійшов Переяславський повіт і у його складі Хоцьки. За даними 1832 р., серед прихожан церкви св. Архистратига Михаїла села Хоцьки були дворяни (16 дворів, 64 особи чоловічої статі, 62 – жіночої), козаки (відповідно: 136, 544, 643), казенні селяни (1, 4, 6), власницькі селяни (42, 289, 338). На хуторі Озерище знаходився маєток поміщика поручика Костянтина Костянтиновича Ілляшенка, при якому було 11 осіб дворових людей (2 двори) і 58 осіб селян (4 двори)⁴⁹.

Перші відомості про володіння Ілляшенків у Хоцьках

⁴⁸ Лукомский В. Малороссийский гербовник / В. Лукомский, В. Модзалевский. – СПб. : Типография Сириус, 1914. – С. 63.

⁴⁹ Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі / В. Дем'яненко // Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

належать до першої половини XVIII ст. Степан Іванович Ілляшенко (1709–1787), який займав посади полкового хорунжого та бунчукового товариша, мав, окрім інших володінь, 45 підданих у селі Хоцьки. Його сини, Степан (1749–1775) і Петро (1752– ран. 1833), були сотниками другої полкової сотні відповідно у 1770–1772 і 1772–1782 рр. Вони мали синів Григорія і Костянтина. Степан став капітаном (1775 р.), а Костянтин – поручиком (1775 р.) Охтирського гусарського полку.

Родовий герб Ілляшенків

Найвідомішими з дворянського роду Ілляшенків у XX ст. стали нащадки Петра Ілляшенка, який мав володіння у

Хоцьках, під Гельмязовом, Озерищем та околишніх хуторах. П. Ілляшенко закінчив Київський університет (перший випуск) і тривалий час був мировим суддею. Свою дружину, доньку татарського мірзи, він привіз із Криму. Проте сімейна ідилія не склалася, і через якийсь час вони стали жити нарізно. Петро Ілляшенко побудував дружині окремий будинок, виділив їй маєток недалеко від свого і поселив її там разом із молодшими дітьми. Старші доньки – Анна, Наталія, Олександра і Леоніда – залишилися з батьком. Усі вони одержали освіту у київській гімназії, були обізнані у музиці, літературі. З них три були матерями відомих українських діячів. Наталія – Андрія Лівницького, Олександра – Наталії Мірзи-Авакянц, Леоніла – братів Дорошкевичів. Старша, Анна, вийшла заміж за військового, поляка Пшевалінського. Але він рано помер, а їхня дочка Ольга була свідомою україркою і брала участь в українському революційному русі⁵⁰.

Рідна сестра Олександри Петрівни, Наталія, побралася з Миколою Лівницьким, членом дворянського зібрання у Золотоноші. Лівицькі – старий козацький старшинський рід із Ліпнявської сотні Переяславського полку. Після скасування Гетьманщини рід перейшов у російське дворянство, але тримався козацьких традицій.

У сім'ї народилися син Андрій та донька Євгенія. Євгенія стала лікарем і тривалий час працювала у Хоцьківській лікарні, мешкаючи з родиною в одному з будинків на її території. У 1918–1920 рр. надавала медичну допомогу не лише селянам, а і пораненим повстанцям, які діяли у місцевих лісах. Зокрема, у неї лікувалися П. Самутін – командир в армії Української Народної Республіки, генерал-хорунжий уряду УНР в екзилі, родом з Ташані та С. Мичуда –

⁵⁰ Лівицька М. На грані двох епох / М. Лівицька. – Нью-Йорк : Комітет, 1972. – С. 73.

один із командирів дивізії отамана Д. Зеленого.

Андрій Миколайович Лівицький (1879-1954) навчався на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира, брав участь в українському національному русі, очолював студентську громаду у Києві, переслідувався царським урядом за політичну діяльність, двічі ув'язнювався до Лук'янівської тюрми. Був членом українських партій РУП, УСДРП. Після Лютневої революції 1917 р. – член ЦК Селянської спілки і Центральної Ради, губернський комісар Полтавщини. У 1918 р. увійшов до Українського Національного Союзу, став одним із організаторів Трудового конгресу. У 1919–1920 рр. був міністром уряду УНР, вів підпільну боротьбу проти режиму гетьмана П. Скоропадського. Після поразки визвольних змагань в Україні, опинившись в еміграції, А. Лівицький стає найближчим соратником С. Петлюри і після його вбивства очолив український уряд у вигнанні. З 1954 р. уряд очолив його син Микола Андрійович Лівицький, журналіст і громадський діяч.

Андрій Миколайович Лівицький у студентські роки

Андрій Миколайович Лівицький в період активної політичної діяльності

Донька Андрія Миколайовича Наталія Лівицька-Холодна (1902–2005), яка народилася на хуторі під Гельмязовом, що дістався у спадок мамі Андрія після смерті її батька Петра Ілляшенка, стала відомою українською письменницею в еміграції. Проживала у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, США, Канаді. У середині 1920-х років навчалася у Празькому університеті. Була членом правління Союзу українок Америки. Саме на її честь встановлена меморіальна дошка на будівлі ЗОШ № 2 у Переяславі-Хмельницькому (у 1919 р. вона кілька місяців навчалася тут у гімназії). Її чоловік – Петро Петрович Холодний, син відомого українського художника-монументаліста і графіка П. Холодного (родом з Переяслава), сам став одним із найвизначніших українських митців ХХ століття, особливо відзначився як маляр та графік, створював ікони, вітражі, мозаїки.

М. Лівицька у спогадах «На грані двох епох» (Нью-Йорк,

1972) зазначила: «про тітку Дворянську залишилися в моїй пам'яті якнайкращі спогади. Це була мила, сердечна й культурна жінка. Дуже симпатичні були і двоє її молодших дітей – син Павло та дочка Ната, пізніше відома українська історичка Мірза-Авакіянц»⁵¹.

О. Дворянська прожила довге і насичене багатьма подіями життя. Майже всі буремні події кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. відчула на собі. Вона неодноразово переховувала у своєму маєтку в Хоцьках на Переяславщині племінника Андрія Лівницького і його дружину Марію, які були політично неблагодійними і піддані переслідуванню царською владою. Марія Лівницька в своїх спогадах згадувала, що «на осінь 1906 року ми переїхали на Полтавщину до Андрієвої тітки, Олександри Дворянської. Прийняла нас тітка дуже сердечно й тепло. Трохи заспокоїлись ми й відпочили в цім захисті, але не надовго. Наше становище починало мене непокоїти й пригнічувати. Особливо я відчувала приниження в присутності сина тітки, Всеволода. Був негостинний і при кожній нагоді давав нам відчуття, що наше перебування в їхньому домі йому неприємне. Андрій цим не переймався. Він дуже любив тітку і її одну вважав за господиню. На мене часом навіть сердився за те, що нервуюсь і роблю всякі фантастичні проекти щодо виїзду ... в невідоме, як він казав»⁵².

Олександра Петрівна відзначалася душевністю, ніжністю, щирістю і добротою. Вона дуже полюбила дочку Марію та Андрія Наталію. При нагоді гралася з дитиною, доглядала, навчала, виховувала, розповідала казки, сама шила дитині білизну й суконки.

Літо 1909 року родина Лівницьких провела у Хоцьках, де

⁵¹ Там само. – С. 198.

⁵² Там само. – С. 197.

винайняла помешкання поряд із маєтком Олександри Дворянської. У сім'ї було вже двоє дітей – дочка Наталія і син Микола, яким дуже подобалося в селі на природі. М. Лівицька писала, що «село було дуже велике й багате. Було в ньому багато заможних селянських родин, діти яких кінчали середні й навіть вищі школи. Отже, інтелігенції було багато і акторів-аматорів не забракло. При виборі п'єси треба було пристосуватись до смаку публіки, що була переважно селянська. Для першої вистави вибрали «Сватання на Гончарівці». Головну роль грала дочка місцевого фельдшера, Бойко, яка кінчала медичний інститут у Петербурзі. Вона мала дуже приємний і досить сильний голос, що дуже придалося для цієї ролі. Притягли до виставкової акції пізніше відомого Олександра (а тоді просто Шурку) Вертинського, який проживав тоді в сусідньому селі у своїх родичів. Він виступав у ролі москаля, що вернувся з війська. Пригадую, я була дуже сердита на нього, бо він дуже шаржував на потіху невибагливої публіки, і цим змазував гру інших артистів»⁵³.

У 1919 році трапилася нагода віддячити тітці за допомогу і підтримку. Коли українські повстанці в боях розбили Денікіна і зайняли Переяславський повіт, Олександра Петрівна мусила переховуватись від місцевих селян як землевласниця. Ворожість селян була спрямована, переважно, проти її сина, Всеволода, за його недобре ставлення до робітників. Але в ті часи, коли відносини між поміщиками й селянами були дуже загострені, тітка Дворянська мусіла залишити свій дім і деякий час переховуватись. Знайшла вона захист у родині А. Лівицького. Вона писала: «Я з дітьми, як родина Андрія Лівицького, була в повній безпеці, а

⁵³ Там само. – С. 230–231.

моє помешкання недоторкане. Отже, я не боялась нападу повстанців і могла переховувати тітку в себе. Таким чином я віддячилась їй за те, що вона переховувала нас від царської поліції»⁵⁴.

Відомо, що у 1919 році вона кілька тижнів переховувалася «від збольшевиченого елемента свого села»⁵⁵ у Переяславі в родині Андрія. Коли небезпека минула, вона поїхала додому, а звідти – до своєї дочки Наталії Мірзи-Авакянц.

Після встановлення радянської влади О. Дворянська виїхала з Хоцьок до своєї доньки Наталії Юстинівни Мірзи-Авакянц, яка у той час працювала і мешкала в Полтаві.

У садибі О. Дворянської до 1975 р. розміщувалися старші класи Хоцьківської середньої школи та були квартири для вчителів. Старше покоління хоцьківчан пам'ятають одноповерховий, дерев'яний, просторий будинок під бляхою з високим ганком, великими вікнами зі ставнями. Від колишньої розкоші залишалися лише ліпні прикраси на стелі. Біля будинку був великий двір з тінистими алеями (деякі з дерев збереглися до сьогодні), господарські будівлі, сад. Саме тут зростала Наталія Юстівна.

Родина Лівицьких була рідною для Наталії Юстівни. У сім'ї збереглися старі родові папери, а серед них дорогоцінна грамота з часів Богдана Хмельницького, якою призначалося одного з Лівицьких, ймовірно, Івана, на сотника, чи полковника війська запорозького. Усі ці папери Андрій Миколайович передав для студій своїй кузині Наталії Юстівні⁵⁶.

⁵⁴ Там само. – С. 199.

⁵⁵ Там само. – С. 330.

⁵⁶ Там само. – С. 69–70.

Будинок О. П. Дворянської.
У цьому приміщенні була Хоцьківська школа до 1975 року

Сім'я Лівицьких: сидять – Андрій та Марія; стоять –
син Микола та донька Наталія. Варшава, 1920 р.

По лінії іншої сестри матері Леоніли Наталія була близькою до сім'ї громадських і культурних діячів Дорошкевичів, товаришувала з братами Олександром і Глібом Дорошкевичами. Олександр (1889–1946) – український літературознавець і критик, педагог, у 1918 році очільник відділу середньої школи департаменту вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти. Професор Київського Інституту народної освіти. У 1920-х роках – співробітник Всеукраїнської Академії Наук. Учень і співробітник академіка С. Єфремова, зокрема в Комісії новітнього письменства і співредактор, разом з Єфремовим, збірника «Пантелеймон Куліш» (К., 1927). Зазнав переслідувань у середині 1930-х років, був висланий на Урал. З 1943 р. керував відділом в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Гліб Дорошкевич (народився у Хоцьках у 1899 р.) на початку 1920-х рр. завідував книжковим магазином у Переяславі і був одним із організаторів нелегального українського антирадянського гуртка. У 1930-х працював учителем у Саратові, де у 1937 р. був звинувачений у контрреволюційній діяльності (влада пригадала його українськість) і розстріляний. Реабілітований у 1959 р.⁵⁷.

Таким чином, у результаті трагічних подій першої половини ХХ ст. велика родина освічених, свідомих українців – Лівіцьких, Дворянських, Дорошкевичів, готових працювати задля процвітання власної Батьківщини, була розсіяна, вирвана з рідної землі. Можемо констатувати, що погляди Н. Ю. Дворянської формувало її найближче оточення – родина, громадське середовище, історичний ґрунт Полтавщини, що сприяло становленню її як палкої й свідомої українки з активною патріотичною позицією. Зважаючи на

⁵⁷ Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі / В. Дем'яненко // Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

заможне дворянське походження, активну громадянську позицію родини, представники якої були свідомими патріотами своєї держави, Наталія Юстівна сповідувала глибоко національні переконання, не зрадила їм протягом свого життя.

2.2. Студентські роки

Згодом сім'я Дворянських переїхала до Києва. Тут Наталка пішла до Київської жіночої гімназії, однак провчилася там недовго. Вона була вихована в атеїстичному дусі, й на одному з уроків заперечила існування Бога. За це дівчину було виключено з гімназії⁵⁸. Науку їй довелося опановувати в Київській міністерській жіночій гімназії. Цей факт маловідомий.

Наталія навчалася на відмінно і в 1907 році вступила на денне історико-філологічне відділення державних Київських вищих жіночих курсів, які давали ґрунтовну освіту жінкам, і функціонували під опікою Університету Святого Володимира. Тому й читали там лекції університетські викладачі за університетськими програмами.

У той період здобуття вищої освіти для багатьох жінок – піонерок цієї справи – було пов'язане з подоланням певних морально-психологічних перепон, а також матеріальних труднощів, яких зазнавали більшість курсисток, котрі, будучи матеріально незабезпеченими, мусли самостійно заробляти на навчання. Передбачалося, що після закінчення Вищих жіночих курсів жінки могли б поруч із чоловіками викладати у вищих навчальних закладах, займатися наукою і захищати дисертації, отримувати наукові ступені й вчені звання нарівні з випускниками університетів. У 1908 році у проєкті Вищих Київських жіночих курсів наголошувалося,

⁵⁸ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / І. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 560.

що їх метою було «талановитим і видатним слухачкам відкрити дорогу для подальшої наукової роботи на батьківщині, не виганяючи їх, як це бувало досі, до закордонних університетів і під виключне керівництво іноземних професорів»⁵⁹. Проте цей Статут так і не було схвалено.

Науковим керівником випускової роботи Наталії Юстівни був відомий вчений-історик, викладач, етнограф, фольклорист М. Довнар-Запольський (1867–1934).

Будинок по вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького), 51, у якому розміщувалися Київські вищі жіночі курси протягом 1906–1913 рр.

⁵⁹ Цит за: Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К. : «МП Леся», 2007. – С. 125.

Митрофан Довнар-Запольський

На вищих курсах співкурсницею Наталії Юстівни була відома український історик, одна з провідних представниць державницької школи в українській історіографії Н. Полонська-Василенко (1884–1973). У своїх «Спогадах» вона теплими словами згадувала про Наталію: «З курсисток, які вступили роком раніш, ніж я, згадую високу, не можна сказати гарну, але інтересну курсистку, з характерним малюнком бров над веселими, наче усміхненими очима. То була Наталія Юстовна Дворянська. Вона мешкала у флігелі будинку, де мешкали Козловські, і від них я чула, як весело вони жили в тому флігелі: не припинялися гості, чулися пісні, регіт. А коли почалися іспити, то я почула, що Дворянська – одна з найталановитіших студенток, її праці Довнар-Запольський оцінював дуже високо»⁶⁰. Далі дослідниця

⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 213.

помилково зауважила, що Н. Ю. Дворянська вступила на Бес-тужевські курси в Санкт-Петербург, де й одружилася з Мірзою-Авакянцем.

З осені 1909 року Наталія Юстівна почала відвідувала Історико-етнографічний гурток (керівник М. Довнар-Запольський)⁶¹. Цей гурток був справжнім осередком наукового життя слухачок курсів. М. Довнар-Запольський, звертаючись до чиновників, писав, що «кружок просит разрешить ему приглашать гостей из числа слушательниц высших женских курсов в Киеве. Подобного рода разрешения уже давались председателем, и опыт выяснил, что число посетительниц не бывает велико и что контингент слушательниц состоит из лиц, действительно интересующихся наукой»⁶².

Гурток видавав збірник своїх праць і фактично став базою формування історично-економічної школи у Київському університеті на початку ХХ ст. Серед його учнів були відомі у майбутньому суспільно-політичні й наукові діячі: Д. Дорошенко, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко. Великою заслугою М. Довнар-Запольського стала підготовка національних кадрів архівістів.

У тому ж році Наталія Юстівна влаштувалася працювати вчителькою у Київську жіночу приватну гімназію Жеребцової, однак у 1908 році її виключили з роботи наказом попечителя Київського учбового округу, а за участь в організації студентського страйку арештували⁶³. Ув'язнення поклало край педагогічній роботі вченої. Згодом її звіль-

⁶¹ Там само. – С. 257.

⁶² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 82, спр. 9, арк. 6 зв.

⁶³ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 135.

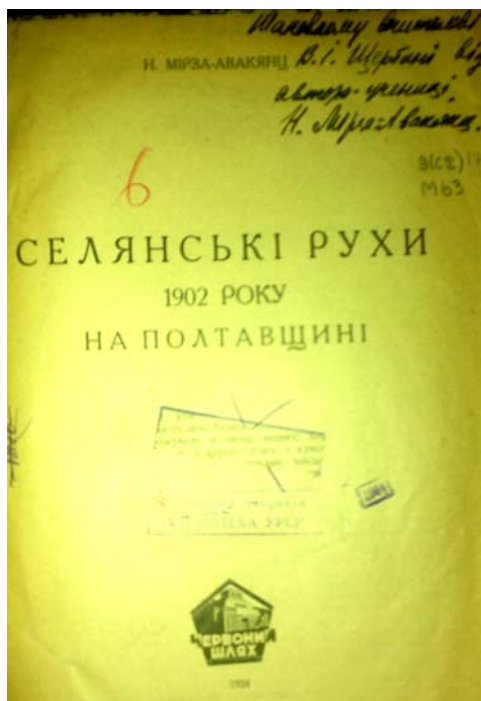
нили. Довелося перебиватися тимчасовими заробітками, давати приватні уроки, працювати секретаркою в різних закладах. Проте це був період набуття досвіду, торування шляху в наукову і педагогічну роботу, активної самоосвіти.

Професор С. М. Реформатський зі слухачками Київських вищих жіночих курсів. 1910-ті роки. Вірогідно, у верхньому ряді третя зліва Н. Ю. Мірза-Авакянц

У цей період на формування наукового світогляду Н. Ю. Дворянської вплинули її педагоги в гімназії. Вдалося з'ясувати, що одним із них був В. Щербина (1850–1936) – український історик, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Всеукраїнської Академії Наук (з 1925). Пізніше його талановита учениця подарувала йому з дарчим написом свою працю «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині»⁶⁴.

⁶⁴ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 64 с.

Законом від 19 грудня 1911 року випускниці вищих жіночих курсів імперії допускалися до складання державних іспитів, а також іспитів на звання вчительок середніх навчальних закладів. Успішне проходження слухачками вчительських випробувань давало «право викладати предмети їх спеціальності у нижчих та середніх жіночих і чоловічих навчальних закладах» та забезпечувало однакові службові права з чоловіками⁶⁵. Ті ж курсистки, які успішно складали іспити й одержували дипломи, могли надалі здобувати при університетах ступені магістра і доктора.

⁶⁵ Цит за: Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К. : «МП Леся», 2007. – С. 127.

Очевидно, реалії того, що випускниці Київських вищих жіночих курсів не мали права викладати у старших класах, стали поштовхом до того, що Н. Ю. Дворянська вирішила продовжити навчання. Про цю обставину згадує в своїх спогадах і Н. Полонська-Василенко: «Думки про майбутню наукову роботу все більше мене притягували, але наші класи не мали прав, вони не давали права викладати в старших класах. Мені прийшло на думку зробити так, як зробила Дворянська, яка перейшла на Бестужівські курси, які давали права» ⁶⁶ (*вчена помилково зазначила Бестужівські курси, насправді Наталія Юстівна вступила до Московського університету. – І.П.*).

У 1913 році вона переїздить до Москви, де успішно екстерном склала державний іспит («отлично с отличием») при Московському університеті і стала його студенткою ⁶⁷. В університеті майбутня вчена захоплювалася лекціями Р. Віппера (1859–1954) – російського історика.

Є дані, що Наталія Юстівна відвідувала лекції при Московському міському університеті імені А. Шанявського – недержавного (муніципального) вищого навчального закладу ⁶⁸.

Перебування в Москві, інтенсивна праця в бібліотеках і архівах, поглиблене вивчення іноземних мов, особливо

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 261–262.

⁶⁷ Щепотьєв В. // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, арк. 2.

⁶⁸ Білокінь С. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна / С. Білокінь [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yu (останній перегляд: 01-09-2013).

польської і французької, підготували Наталію Юстівну до серйозної наукової праці. У Москві вчена була членом Українського земляцтва.

Роберт Юрійович Віппер (1859–1954)

Тяжке матеріальне положення змушувало поєднувати навчання і роботу. Довелося викладати історію в приватній гімназії Товариства середньої школи, протягом 1914–1915 років – вести лекторій з історії і російської мови на однорічних педагогічних курсах при Московському учбовому окрузі, викладати ті ж предмети в приватній гімназії групи батьків Петровського парку та на Пречистинських курсах для робітників. Паралельно вчена викладала в жіночій гімназії в Москві⁶⁹.

У цей період сталася знакова подія в житті Наталії Юстівни – вона взяла шлюб із помічником присяжного повіре-

⁶⁹ Там само.

ного Леоном Григоровичем Мірзою-Авакянц і взяла його прізвище. У 1915 році через родинні обставини Наталія Юстівна повертається до Києва. Це було пов'язано з народженням дитини – у 1916 році вона народила дочку Міру. Однак така обставина загострила складні родинні відносини із чоловіком, і у тому ж році шлюб розпався. Знову довелося покладатися тільки на себе. Залишивши новонароджену дитину матері Олександрі Петрівні, Наталія влаштувалася на роботу.

Пізніше стала працювати у зразковій школі при Педагогічних курсах дворянки А. Жекуліної та була асистенткою при лекторі з методики історії. Перевіряла практичні роботи слухачок. Жіноча гімназія А. Жекуліної не позбавлена була комерційного підтексту – жінці доводилося годувати велику сім'ю, яка після смерті недолугого чоловіка залишилася майже без засобів на існування. Частково тому власниця прагнула організувати гімназію, яка помітно відрізнялася б від більшості жіночих учбових закладів міста і приносила максимальний дохід. Пройшовши сама серйозну школу життя, А. Жекуліна орієнтувалася не на панночок, що бажали здобути яку-небудь освіту і вискочити заміж, а на дівчат, котрі розраховують у житті на власні сили. У результаті з 1906 року в її гімназії – одній на весь Київ – була прийнята програма чоловічих середніх учбових закладів. Там викладали відмінні педагоги, а випускниці могли продовжити освіту на вечірніх вищих курсах А. Жекуліної⁷⁰. Очевидно, жінка зуміла розгледіти в Н. Ю. Мірзі-Авакянц педагогічні здібності, тому й запросила на роботу.

У школі А. Жекуліної вчилася дружина Осипа Мандельштама Н. Хазіна. Після революції А. Жекуліна емігрувала:

⁷⁰ Кальницький М. Школа фемінізму / М. Кальницький // Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/zhizn-v-kieve/obrazovanie-i-nauka/shkola-feminizma/>

спочатку керувала гімназією в Константинополі, згодом переїхала до Чехії, і там створила подібний учбовий заклад.

Будинок у Києві по вулиці Артема, 27
(приміщення школи № 138), в якому розміщувалася
приватна жіноча гімназія Аделаїди Жекуліної

Протягом 1917–1918 років викладала історію України рідною мовою в Київській Другій українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. Це була перша гімназія з українською мовою навчання.

У цей період ученій доводилося скрутно. Проживала вчена в Києві у найманому помешканні по Діонісівському провулку (нині – Бехтеревський), котре складалося з двох маленьких кімнат, була ванна, кухні не було. Навесні 1918 року вчена дала притулок своїй подрузі по членству в УСДРП Марії Павлівні Юркевич (в дівочтві Біляковій) із маленьким сином Юрієм, які приїхали з Москви. М. Юркевич була випускницею історико-філософського відділення Московських вищих жіночих курсів, де облаштувала за дорученням Українського земляцтва українську бібліотеку.

Родинна світлина сім'ї Білякових:
Марія Павлівна (перша зліва) в оточенні сестер і братів

Марія Юркевич із сином Юрою в 1911 році

Пізніше Юрій став відомим інженером-конструктором, мешкав за кордоном. Він написав спогади, в яких залишив унікальні відомості про Наталію Юстівну. Юрій так характеризував Н. Мірзу-Авакянц: «Дуже мила і красива була жінка, крупна українка з низьке контральто. Історик, надалі професор Харківського університету. Мала багато публікацій з історії України»⁷¹. Певний період родина Юркевичів і Наталія Юстівна проживали в одному помешканні.

Юрій Львович Юркевич. 1950-ті роки

Про товариські відносини між Наталією Юстівною і Марією Павлівною свідчить лист ученої до Марії Грінченко (1863–1928) з Полтави від 17 липня 1924 року, де вона зазначила, що «не пишу про <...> М. П. Юркевич, бо знаю, що її нема у Києві»⁷².

⁷¹ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – С. 59.

⁷² Інститут рукопису НБУВ, ф. 170, спр. 387–388, арк. 3.

Приміщення Київської Другої української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
(Бібіковський бульвар, № 18)

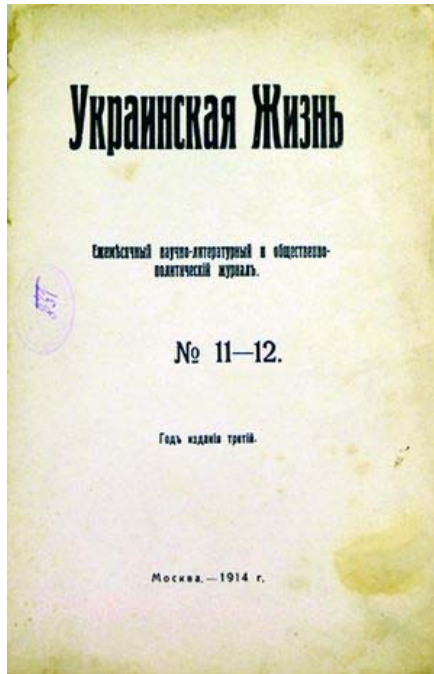
Колишнє приміщення Київської Другої української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
(нині – бульвар Тараса Шевченка, 18)

Активну наукову роботу Наталія Юстівна розпочала у 1914 році в Москві, коли вперше почала друкувати свої

замітки й статті в часописах. Перші публікації з'явилися в щомісячному науково-популярному, суспільно-політичному і літературно-критичному журналі «Украинская жизнь»⁷³. Часопис виходив протягом 1912–1916 років російською мовою у Москві зусиллями українських вчених і публіцистів. Ставив своїм завданням обстоювати права українців у Росії та Україні, пробуджувати національну свідомість, давати об'єктивну інформацію російськомовним читачам про духовне життя України. Часопис протистояв російським офіційним виданням, виступав активним провідником українського національного руху.

⁷³ Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов / Н. Дворянская // Украинская жизнь. — 1915. — № 2. — С. 44–52; № 5–6. — С. 65–75; Дворянская Н. По поводу книги Д. Вергуна «Что такое Галиция?» / Н. Дворянская // Украинская жизнь. — 1915. — № 7. — С. 65–73.

Титульні сторінки часопису «Украинская жизнь»

Статті молоді вченої в «Украинской жизни» були присвячені аналізу історіографії публікацій російських істориків про долю галицьких українців на сторінках часописів – «Вестник Европы», «Современник», «Русские записки», «Вестник воспитания». Наталія Юстівна критикувала вчених, котрі вважали, що західні українці, які були під владою Австро-Угорщини, складають ту ж саму етнічну групу, що й росіяни. Дослідниця зазначала: «А все эти уверения об «исконно-русском» характере галичан, с которыми часто выступают, основаны только на искусственной игре терминологии: «руський» и «русский», как оно понимается галичанами, произвольно отождествляются со словами «русский», употребляемым в новом значении – «великорусский»

или «общерусский», и всякая неосмотрительность в этом отношении дает лишнее оружие в пользу реакционных утверждений»⁷⁴.

Публікації молодшої вченої Н. Мірзи-Авакянц відзначалися критичністю, широтою погляду, ґрунтовним аналізом джерел, авторським підходом, глибиною. Ці статті свідчать про її талант як ученої, наполегливість, глибоке осмислення проблем. Це були перші спроби, згодом вони переростуть у ґрунтовні наукові розвідки, монографії і рецензії.

Отже, можемо констатувати, що Н. Ю. Мірза-Авакянц отримала досить ґрунтовну освіту, багато працювала над собою, активно займалася самоосвітою. Через труднощі, змушена була багато працювати, однак це сприяло набуттю досвіду і вдосконалювало педагогічні здібності вченої. Жінка торувала собі нелегкий шлях у науку.

2.3. Участь у політичних партіях і перші наукові студії вченої

Навчаючись ще в гімназії, будучи ученицею 6–7 класу, Наталія вела активну громадську і політичну роботу, була членом шкільної організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) (1905–1906 рр.)⁷⁵, організовувала учнівські гуртки, брала участь в організації страйку середніх шкіл Києва в жовтні 1905 року. У подальшому, таку ж революційну роботу проводила в різних студентських і робітничих гуртках.

Поразка революції 1905–1907 років переорієнтувала Н. Ю. Мірзу-Авакянц до лав Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), і під час навчання на

⁷⁴ Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов / Н. Дворянская // Украинская жизнь. – 1915. – № 5–6. – С. 66.

⁷⁵ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 38.

Київських вищих жіночих курсах вона вступила до лав цієї партії. Була її членом протягом 1907–1917 років⁷⁶. Вона агітувала в різних робітничих гуртках, але користувалася російською мовою. Проводила активну громадську роботу на курсах для робітників у Москві. Переїхавши до Києва, брала участь в організації і проведенні революційної роботи в робітничих клубах.

Поступово Наталія Юстівна позбувалася своєї революційності. Період Української Центральної Ради – це період українізації дослідниці. Про це яскраво свідчать дані з її анкети за 1927 рік. Н. Ю. Мірза-Авакянц зазначала, що протягом 1907–1908, 1913–1916 років викладала в середніх школах російською мовою, а з 1917 року повністю перейшла на викладання в середніх школах і вишах українською мовою⁷⁷.

Захоплена державотворенням і процесами демократизації суспільства, Наталія Юстівна активно проводила громадську роботу в робочих групах, проте у 1917 році відмовилася від членства в УСДРП і повністю присвятила себе педагогічній і науковій роботі. Незважаючи на це, вона мала свідому громадянську позицію і не стояла осторонь суспільно-політичних процесів того періоду. Зі спогадів Ю. Юркевича маємо відомості, що деякий час у помешканні Наталії Юстівни на Діонісівському провулку переховувався міністр іноземних справ Центральної Ради Б. Мартос⁷⁸ (вірогідно, тут помилка, адже він був міністром земельних справ). Очевидно, йдеться про Андрія Лівицького – двоюрідного брата Наталії Юстівни, котрий обіймав посаду міністра іноземних справ в уряді І. Мазепи в 1919 році. Однак, можливо саме

⁷⁶ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 4.

⁷⁷ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 1.

⁷⁸ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – С. 59.

йдеться про Б. Мартоса, тоді помилково зазначена його посада в уряді Центральної Ради.

Ю. Юркевич свідчить, що неодноразово заходила до них дружина Симона Петлюри, якого його мати Марія добре знала по спільній роботі в УСДРП. Це була сива жінка в пенсне, з маленькою дочкою на 2–3 роки молодше за нього, говіркою і живою⁷⁹. Очевидно, що при цих зустрічах була присутня і Наталія Юстівна.

Титульна сторінка часопису «Вільна українська школа»

Наталія Юстівна наполегливо узагальнювала перший досвід викладання історії України, застосовувала найсу-

⁷⁹ Там само. – С. 59.

часніші здобутки педагогіки та методики у викладанні історії України. Тоді ж у різних часописах починали з'являтися її серйозні дослідницькі студії. Протягом 1917–1918 років друкувалася вчена в Києві в часопису «Вільна українська школа» – виданні Всеукраїнської учительської спілки, що було присвячене загальним педагогічним питанням і організації шкільництва. Головним редактором часопису був О. Дорошкевич, двоюрідний брат Наталії Юстівни. Тож, можемо припустити, що він і посприяв її співробітництву з часописом, допоміг торувати шлях у науку і посприяв у апробації праць ученої.

Варто згадати такі її праці, як «З методики історії» (1917), «Поетичний елемент при викладанні історії» (1917), «Екскурсії та їх проведення» (1918), «Побутовий елемент при викладанні історії» (1918), «Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України» (1918) та інші. У цих публікаціях вона виступила одним із теоретиків педагогічної освіти в Україні, обґрунтовуючи шляхи її подальшого розвитку.

Грунтовні методичні праці дослідниці Н. Ю. Мірзи-Авакянц свідчать про її зрілість як ученого і методиста. Учена переконана, що справжнім героєм історії є народ «з його горем і радощами, подіями та розчаруваннями»⁸⁰. Велике значення надавала дослідниця використанню літературних творів, усної народної творчості при викладанні історії України. Важливо було, щоб діти не тільки почули розповідь учителя про певну історичну подію, але й пережили її, проїнялися, і лише в цьому випадку вона міцно засвоїться ними. Саме для цього потрібне захоплююче художнє оповідання,

⁸⁰ Мірза-Авакянц Н. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1917. – № 3–4. – С. 141.

яке б впливало не лише на розум, але й на почуття й уяву учня і дало б йому можливість уявити справжню картину того, про що він почув. Н. Ю. Мірза-Авакянц зазначала, що «хист оповідальний є одним із необхідних, або, принаймні, дуже бажаних елементів навчання. Але цього не досить. Щоб справді дати картину якоїсь епохи конкретно, зо всіма особливостями психології й переживань народних, треба за-знайомити з творами народними цієї доби, бо ніколи слово учителя, як сучасника іншого життя та іншої психології, не може намалювати так вірно й правдиво, а разом з тим і реально це старе й далеке від нас життя»⁸¹.

Які ж твори вчена вважала найкращими для вивчення історії певної історичної епохи? Наталія Юстівна була переконана, по-перше, твір повинен відповідати історичним відомостям про ту епоху, яку ілюструють. По-друге, бути об'єктивним, безпосереднім. По-третє, вибирати твори потрібно правдиві психологічно і художні у сенсі форми та змісту. Обираючи усний народний твір для показу певної історичної доби, вчитель повинен замислитися: відображена у ньому правда реальна чи ідеальна? Наскільки правдиво в ньому висвітлено факти, події, історичні обставини тощо, щоб не ввести в оману учнів. Крім того, не завжди художні твори можна використовувати в цілому, а лише певні уривки, виїмки, які є правдивими.

Наталія Юстівна рекомендувала вчителям іноді будувати на основі художнього твору цілий урок, даючи не лише ілюстрацію до оповідання вчителя, а матеріал із якого діти, за допомогою вчителя, виводять самі головні риси, а потім і цілу картину епохи.

⁸¹ Там само.

Дослідниця великого значення надавала саме побутовому елементу при викладанні історії, адже він дозволяє конкретизувати матеріал, виявляє психологічні риси епохи. Особливого значення вона надавала народній творчості, думам, пісням, адже по них маємо можливість простежити не тільки настрої та народні ідеали, а й створити картину суспільного життя з його ідеалами, пориваннями й розчаруваннями, відтворити повсякденне життя людей⁸². Можна «не тільки розумом, але й чуттям пірнути в наше старе життя, даючи їм незабутні картини цього минулого. Разом з тим вони конкретизують це минуле, роблять його зрозумілішим і ближчим, а людей того часу перетворюють на знайомих і рідних, хвилюючись їх радощами й муками. І в цій конкретизації і є головна вартість історичної пісні для навчання історії, бо зробити минуле життя настільки конкретним, наскільки це можливо при сучасній стані науки, і є одним із головних завдань методики історії»⁸³. Разом із тим, Наталія Юстівна переконувала, що не можна надто захоплюватися поетичним елементом при навчанні історії, адже він є просто одним із засобів, що дає гарні наслідки, бо допомагає дітям.

Особливо цінувала Н. Ю. Мірза-Авакянц використання творів Т. Г. Шевченка при навчанні історії, не дивлячись на деякі хиби його історичних творів. Вона вважала, що вони дуже вірно і правдиво змальовують події, чудово передають народну психологію та настрої. Твори Шевченка історико-

⁸² Мірза-Авакянц Н. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1918. – № 7. – С. 125.

⁸³ Мірза-Авакянц Н. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1917. – № 3–4. – С. 149.

побутового характеру містять великі яскраві образи минулого, особливо козаччини⁸⁴.

Публікації вченої привернули увагу громадськості. Історик І. Верба стверджує, що ці праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц зіграли в її житті значну роль і привернули до неї увагу Департаменту освіти Директорії⁸⁵.

Отже, Н. Ю. Мірза-Авакянц не стояла осторонь бурхливих історичних подій початку ХХ ст. – вона активно включилася у вир суспільно-політичного життя, була членом політичних партій, широко проводила громадську роботу, займалася агітацією. Уже в цей період вона демонструвала активну громадянську позицію, вступивши до лав РСДРП (1905–1907 рр.) і УСДРП (1907–1917 рр.). З 1917 року її революційність поступово згасла. Пов'язано це було з кількома обставинами: заміжжя, народження доньки, розлучення, потреба працювати і забезпечувати родину, позбавлення радикальності поглядів і переключення уваги на наукову й педагогічну діяльність. Протягом 1917–1918 років вона підготувала низку науково-педагогічних статей, зокрема, з методики викладання історії, у яких відбився досвід її роботи на посаді вчителя у чоловічій і жіночій гімназіях. Наталія Юстівна багато працювала, вивчала науково-методичну і історичну літературу, студіювала джерела, вдосконалювала себе як викладач, що не минуло даремно. Адже в майбутньому ці зусилля проявили себе в ґрунтовних наукових розвідках ученої, її роботі на адміністративних посадах і у викладацькій діяльності.

⁸⁴ Мірза-Авакянц Н. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1918. – № 7. – С. 129.

⁸⁵ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – С. 561.

РОЗДІЛ 3. «Полтавський період» праці дослідниці (1918–1924 рр.)

Наприкінці 1918 року Н. Ю. Мірзі-Авакянц запропонували місце викладача в Полтавському учительському інституті. За припущеннями історика І. Верби, ймовірно, що в цьому працевлаштуванні відіграв роль її впливовий двоюрідний брат А. Ливицький, котрий був міністром юстиції УНР. Наталія Юстівна вирушила в Полтаву, на батьківщину, адже народилася в Полтавській губернії. Розпочався один із найвищих злетів у її науковій і педагогічній кар'єрі.

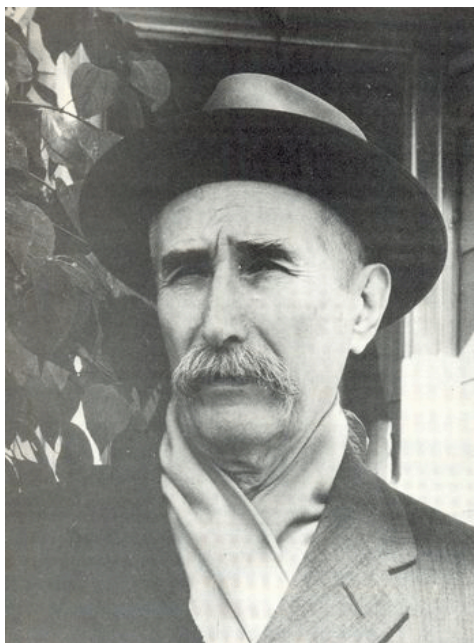
У Полтаві Наталія Юстівна протягом 1918–1920 років працювала на історично-філологічному факультеті Полтавського учительського інституту. Після його реорганізації у Полтавський інститут народної освіти протягом 1920–1924 років викладала історію України і Полтавщини. Учена брала активну участь у реформуванні вищої освіти на Полтавщині.

Наталія Юстівна поринула в наукове, громадське і культурне життя Полтави. Тут повною мірою розкрився її талант не лише лектора, історика і методиста, а й виявився хист до адміністративної роботи. Історик, економіст і статистик, педагог і публіцист з Полтавщини Д. Соловей (1888–1966) у своїх спогадах згадував, що до праці на історико-філологічному факультеті притягли місцеві сили, а серед них він відзначив талановитого молодого історика й блискучого лектора – Наталію Юстівну Мірзу-Авакянц⁸⁶.

Паралельно Наталія Юстівна працювала помічником де-

⁸⁶ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921 / Д. Соловей. – Полтава: «Криниця», 1994. – С. 128.

кана історико-філологічного факультету Українського народного університету. Цей заклад постав як витвір національно свідомих кіл Полтавщини доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Засновано його було на початку вересня 1917 року за підтримки Гетьманського уряду П. Скоропадського як історико-природничий лекторій. Діяв заклад до 1920 року. Підтримувала університет коштами Полтавська спілка споживчих товариств. У часи Директорії навчальний заклад повністю існував на матеріальну підтримку кооперації⁸⁷.

Дмитро Соловей

⁸⁷ Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – С. 11.

Навчальний процес був організований таким чином, що впродовж півтора місяці в Полтаву приїздили професори з Харкова, які читали лекції для студентів. Місцеві наукові і педагогічні кадри були допоміжними, як доценти, які викладали спеціальні курси. З Харкова до Полтави приїздили такі відомі вчені як Д. Багалій (1857–1932), котрий викладав історію України, В. Барвінський (1885–1940) і В. Веретенников (1880–1942) – історію Росії, М. Сумцов (1854–1922) – етнографію, Ф. Шміт (1877–1937) – історію мистецтва, С. Таранушенко (1889–1976) – українське мистецтво та інші. Очевидно, працюючи в одному навчальному закладі, Наталія Юстівна зав'язала корисні знайомства з багатьма харківськими вченими-лекторами, а також продемонструвала свої здібності у науковій і викладацькій роботі. У майбутньому це буде оцінено достойно і вчена стане аспіранткою і співробітницею Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

Місцевими співробітниками Українського народного університету були відомі громадські, культурні, політичні діячі Полтавщини: В. Щербаківський (1876–1957) – український історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець; М. Рудинський (1887–1958) – визначний український археолог, факхівець у галузі музейництва та пам'яткоохоронництва, засновник Полтавського краєзнавчого музею; В. Щепотьєв (1880–1937) – музикознавець, фольклорист, педагог, етнограф і історик літератури та інші.

Таким чином, у Полтаві Наталія Юстівна ввійшла в коло відомих українських учених, зарекомендувала себе, стала їхньою одностуденткою і колегою.

Паралельно з викладацькою і науковою роботою Н. Ю. Мірза-Авакянц проводила екскурсії для студентів і читала популярні лекції для простих людей у Народному музеї Полтавщини.

Багато сил і енергії віддала вчена викладанню на історико-філологічному факультеті Харківського університету, який постав у Полтаві восени 1918 року. Тут учена працювала в оточенні вчених, дослідників, професорів Д. Багалія, Ф. Шміта, М. Сумцова, доцентів В. Барвінського і С. Таранушенка. Харківській професурі довелося працювати в складних умовах, добиралися вони залізницею, їздили в старих холодних вагонах із розбитими шибками. Однак, «<...нас зігрівала та тепла, навіть гаряча атмосфера, що ми її зустрічали серед своїх слухачів, та й наш власний ентузіазм для підтримки цієї громадської справи»⁸⁸.

Наталія Юстівна обіймала посаду помічника декана, розробила курс лекцій з нової дисципліни – українська історіографія. Тоді в Україні вона була чи не єдиною викладачкою, котра читала цей курс.

Саме в цей період творчі взаємини Н. Ю. Мірзи-Авакянц з Д. Багалієм стали ще тіснішими і це пізніше зіграє в її житті значну роль. Як секретар Полтавського історико-філологічного факультету, вона запросила Дмитра Івановича до лекційної роботи, постійно тримала його в курсі всіх суспільно-політичних і наукових подій Полтавщини. Д. Багалій для студентів історико-філологічного факультету читав популярний курс «Історія Лівобережної України».

Запрошували харківських учених для читання лекцій спеціальними листівками, які надсилали з Полтави. Примірник однієї такої, датований 25 грудня 1918 року, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Листівка адресована професору Д. Багалію

⁸⁸ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Д. І. Багалій. – Х. : ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – С. 198.

і в ній повідомлялося: «Маю за честь сповістити, що слухачі Полтавського історико-філологічного факультету ще всі в зборі і на 29 грудня прагнуть прибуття професорів із Харкова. У Полтаві цілком спокійно»⁸⁹.

В автобіографії Д. Багалій писав: «Душею факультету була Наталія Юстівна Мірза-Авакянц, що викладала за мною українську історію»⁹⁰. Тоді ж учений почав вважатися її неформальним науковим керівником, під проводом якого Наталія Юстівна розробляла наукову тему з історії побуту козацької старшини другої половини XVII ст.

Наталія Юстівна дбала про налагодження нормальної роботи навчального закладу і забезпечення його всім необхідним для якісного навчання студентів. Так, запрошуючи Д. Багалія на святкування річниці історико-філологічного факультету Харківського університету (вірогідно, у 1919 році), вона писала: «Дуже прохаю ще Вас від імені факультету прислати нам ті з праць Ваших, які у Вас є. Маємо для університетської бібліотеки досить грошей (187 тисяч), але бракує можливості дістати книжок. На факультеті у нас справи посовуються. Слухачів не дуже багато, чоловік – 70, бо останні мобілізовані»⁹¹.

Займаючись викладацькою діяльністю, вчена почала студіювати історичне краєзнавство. Разом із В. Щербаківським, В. Щепотьєвим, Є. Рудинською (сестрою М. Рудинського) – завідувачкою відділу етнографії у Пролетарському музеї, Г. Коваленком (1868–1937) – письменником, журналістом, істориком, етнографом, Л. Падалкою (1859–1927) – статис-

⁸⁹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45452, арк. 1.

⁹⁰ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Д. Багалій. – Х. : ХПГ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – С. 198.

⁹¹ ІР НБУВ, Ф. І, спр. 45988, арк. 1.

тиком, істориком, археологом, етнографом, краєзнавцем, громадським діячем, Наталія Юстівна увійшла до ініціативної групи по створенню Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині⁹². Товариство було засноване в 1918 році. Об'єднувало істориків, археологів, літературознавців, широкі кола інтелігенції та студентства. Н. Ю. Мірза-Авакянц особливо відзначалася залученням студентів до роботи товариства. У 1922 році було ухвалено Статут Товариства. Вчена брала активну участь у створенні Полтавського краєзнавчого музею⁹³.

На засіданнях Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині Н. Ю. Мірза-Авакянц виголосила ряд доповідей, зокрема, «До історії окупації Галичини» (26 червня 1921 р.), «Писані кодекси і звичайове право в практиці Полтавського городского суду XVII ст.» (26 червня 1921 р.) та «Писані кодекси і звичаєве право в практиці Полтавського городского суду XVII ст.» (11 березня 1923 р.)⁹⁴. Можемо констатувати, що саме в Полтаві викристалізуються подальші напрямки наукових досліджень ученої, одним із яких стала історія судочинства козацької доби XVII ст. Очевидно, великою мірою це було пов'язано зі студіванням

⁹² Нестуля О. Охорона пам'яток культури на Полтавщині в 1917–1918 рр. / О. Нестуля // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): Матеріали конференції / Відп. ред. О. Нестуля. – Полтава : МРД м. Кобеляки, 1995. – С. 170.

⁹³ Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / В. Граб. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 117.

⁹⁴ [Щепотьев В.] Про життя та діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927) // Записки Полтавського наукового при ВУАН Товариства. – Полтава, 1928. – Вип. 2. – С. VIII, X.

джерел. Йдеться про «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века», які зберігалися в Полтаві. Саме на основі цих унікальних історичних документів і підготовлено ряд студій Наталією Юстівною.

Накопичений дослідницею етнографічний матеріал став основою для написання ґрунтовної наукової статті «З побуту української старшини кінця XVII віку», яка була опублікована в 1919 році в «Записках Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині»⁹⁵. Це видання було підготовлене до друку редакційною колегією у складі членів правління Товариства Н. Мірзою-Авакянц, М. Рудинським, В. Щепотьєвим, редактором був В. Щербаківський.

Видання статті «З побуту української старшини кінця XVII віку» було частиною великого проекту спільно з Д. Багалієм – підготовки великої праці з історії побуту України⁹⁶. Однак, ці плани, на жаль, не здійснилися.

Студія «З побуту української старшини кінця XVII віку» з'явилася в складний період національно-визвольних змагань українського народу, коли за відсутності коштів, паперу, кваліфікованих кадрів, розробленої спеціальної української термінології в Полтаві на високому рівні була опублікована наукова праця, що й нині слугує взірцем для сучасних дослідників, і є цікавою для широкого загалу читачів.

У статті Н. Ю. Мірза-Авакянц залучила багатий фактичний матеріал, який ґрунтовно осмислила, по-новому поставила ряд важливих проблем, – саме це залишає дану роз-

⁹⁵ Мірза-Авакянц Н. Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 17–60.

⁹⁶ ІР НБУВ, ф. I, спр. 45988, арк. 1 зв.

відку актуальною, хоч минуло майже 100 років з дня її підготовки. На цю статтю вченої дав схвальний відгук в еміграції відомий політичний діяч, історик, публіцист Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951)⁹⁷.

Дмитро Дорошенко

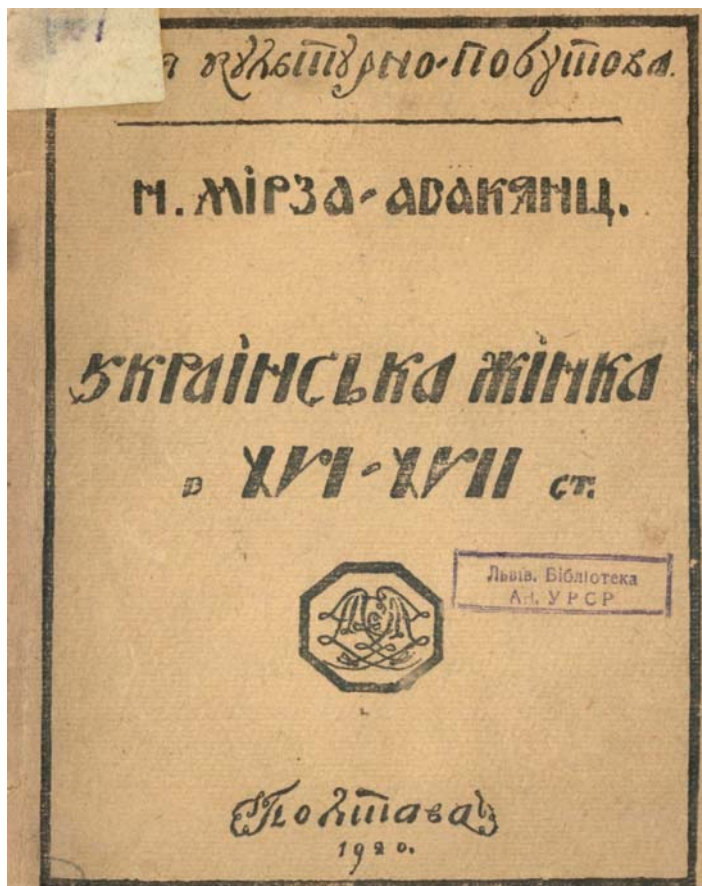
Статтю «З побуту української старшини кінця XVII віку» було репринтно перевидано у 1994 році і вміщено в збірнику «Козацькі старожитності Полтавщини»⁹⁸. Тим самим було привернено увагу широкої громадськості до наукової спадщини Н. Ю. Мірзи-Авакянц і цікавої теми побуту козацької доби.

Одним із напрямків наукових пошуків Н. Мірзи-Авакянц «полтавського періоду» стала історія жінок України. У 1919 ро-

⁹⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага : друк державної друкарні в Празі, 1923. – С. 214.

⁹⁸ Мірза-Авакянц Н.Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наукових праць. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 33–76.

ці у серії «Культурно-побутовій» у видавництві Полтавської спілки споживчих товариств було надруковано працю вченої «Українська жінка в XVI–XVII ст.»⁹⁹.

Титульна сторінка роботи Н. Мірзи-Авакянц
«Українська жінка в XVI–XVII ст.»

⁹⁹ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава : «Печатне діло», 1920. – 92 с.

Основним джерелом при підготовці даної праці були актові джерела – збірники оригіналів та копій документів XV–XVIII ст., вписаних або засвідчених різними судами (земськими, гродськими, підкоморними, сотенними, полковими), генеральним військовим судом, а також магістратами і ратушами України з метою надання їм юридичної сили. Ці документи були віднайдені і опубліковані академіком О. Левицьким. Наталія Юстівна ретельно опрацювала ці документи, осмислила судові справи та на їх основі підготувала одну з найґрунтовніших розвідок у вітчизняній історіографії дослідження історії української жінки.

Дослідниця почала активно розробляти різні аспекти феномена воєнної повсякденності жінок «українного» пограниччя XVI–XVII ст.¹⁰⁰, як-от як фронтова і тилова повсякденність (під фронтовою повсякденність розуміються війни та збройні конфлікти, тиловою – реалії, що їх супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність тощо)¹⁰¹, з'ясувала питання участі українських жінок у локальних збройних конфліктах пограничної шляхти – наїздах, а також у

¹⁰⁰ Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 6. – С. 66.

¹⁰¹ Кривоший О. Жінка на війні. Сценарії фронтового повсякдення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.» / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 6. – С. 18–37; Кривоший О. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н. Ю. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в 16–17 ст.» як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів) / О. Кривоший // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3–5 листопада 2011 р. – Київ, 2011. – С. 299–300.

повітових, воєводських та крайових посполитих ополченнях ранньомодерної доби¹⁰².

Історія воєн, походів, конфліктів, що відбувалися в українських землях у XVI–XVII ст., головним чином розкривалися і зображувалися чоловічими очима й ідентифікувалася з чоловіком-воїном. Н. Мірза-Авакянц описала жінку на тлі військового повсякдення, схарактеризувала її роль у суспільному житті, показала її як повноправного суб'єкта історичного процесу, виявила складні і суперечливі шлюбно-сімейні відносини, які на «українному» пограниччі характеризувалися демократичністю, ігноруванням шлюбно-сімейних приписів, особливо церковних. Такий підхід, за слушним зауваженням О. Кривошия, дозволяє сучасним дослідникам «сформувати уявлення про нові контексти присутності «жіночого» в культурному просторі ранньомодерної України та простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів на унікальний для європейської соціокультурної традиції досвід участі жінок вищих суспільних станів у збройних протистояннях XVI – першої половини XVII століття»¹⁰³.

Дослідниця ґрунтовно опрацювала актові книги гродського та земського суду і на їх основі зробила висновок про статус української жінки. Очевидно, Н. Мірза-Авакянц у майбут-

¹⁰² Кривоший О. Жінка-войовниця в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. Дві сторони одного образу / О. Кривоший // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: збірник наукових праць / Відп. ред.: Горелов В., Денисюк Ж., Мороз І. – К., 2011. – С. 128–136; Кривоший О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву / О. Кривоший // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: збірник наукових праць / за заг. ред. Карпова В. – К., 2011. – С. 70–78.

¹⁰³ Кривоший О. П. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 1. – С. 29.

ньому планувала написати історію української жінки¹⁰⁴. Вчена відзначала її індивідуальність, самостійність та повноправність, на відміну від московської (російської) жінки, хоча це переважно стосувалося жінок-аристократок. Аналізуючи суспільний статус російської жінки, Наталія Юстівна дійшла до висновку, що «навіть шлюб, сей кордон до нового життя, найінтимніша подія в житті кожної людини, особливо жінки, вирішала не вона, а батьки, без її бажання й згоди, і дівчина йшла вінчатись, часто ніколи не бачивши свого нареченого»¹⁰⁵.

Характеризуючи високий статус української жінки, дослідниця наголошувала, що вона своїм суспільним положенням мало відрізнялася від чоловіка (крім права обіймати державні посади, посад, пов'язаних із володінням землею і відбуванням військової служби, та й обмежена була в праві спадщини).

Характеризуючи шлюбно-сімейні відносини простих, нешляхетних жінок, Н. Мірза-Авакянц зауважила, що вони були забезпечені у своїх матеріальних правах і мали почесне становище в родині. Українська жінка вільно з'являлася в товаристві, брала участь у бенкетах, впливала на політичні і громадські справи. Особливо поважним було становище вдови, коли вона не виходила заміж удруге, то могла стати главою родини замість чоловіка, мала власне майно.

Аналізуючи повсякденне життя жінок шляхетного стану, Н. Мірза-Авакянц поділила їх на дві групи: перші турбувалися переважно справами особистого і родинного жит-

¹⁰⁴ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1931. – № 1–2. – С. 141.

¹⁰⁵ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава : «Печатне діло», 1920. – 92 с.

тя та не виявляли особливо великих духовних запитів і громадських інтересів; інші – «серед шляхетського загалу бачимо не тільки грамотних, а й широко освічених жінок, що знали чужі мови, цікавилися релігійними та науковими питаннями, мали смак та хист до літературної праці»¹⁰⁶. Для прикладу дослідниця згадала княгиню Софію Чарторийську, меценаток Олену Горностаєву, Гальшку Гулевичівну, Ганну Гайську, Ярину Ярмолинську, Анну-Алоїзу Острозьку.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі «українного» пограниччя стає особливо помітною на тлі воєн і збройних локальних конфліктів XVI–XVII ст. Особливо це стосувалося південної України, близької до степу. Умови життя надзвичайно впливали на жіночі характери, робили їх енергійними, активними, самостійними, адже «не раз жінка виражалась разом з чоловіком розвідати про ворога, брала участь в походах, сама командувала «наїздами» (напади шляхтичів на маєтки сусідів)¹⁰⁷, що кінчались не рідко кривавими бійками»¹⁰⁸.

Насичений сценаріями жіночої активності культурний простір Нижньої Наддніпрянщини, очевидно, і був одним із тих каталізаторів, які спричинили появу дискурсу про сильну, войовничу жінку-шляхтянку «українного» пограниччя¹⁰⁹. У таких умовах, де сила панувала над правом, зброя, а не закон розв'язувала більшість суперечок, виховувалися люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від

¹⁰⁶ Там само. – С. 17.

¹⁰⁷ Наїзди – напади шляхтичів на маєтки сусідів.

¹⁰⁸ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава : «Печатне діло», 1920. – С. 25.

¹⁰⁹ Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 22.

чужих, та й від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитися не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те «тогочасна українка виявляла і загальну грубість і нахил до насильства, а в її вдачі помічаємо ту ж силу та енергію, що й у чоловіка»¹¹⁰.

Однією з умов укладання шлюбу була згода наречених. З цього приводу відомий історик і етнограф О. Левицький, аналізуючи родинні стосунки українців XVI–XVII ст., називав дві умови, які сприяли тому, щоб шлюб справді виявився щасливим: свобода вибору подружньої пари нареченими, відсутність примусу з боку батьків і рівноправність подружжя у шлюбі¹¹¹. Н. Мірза-Авакянц продовжила цю думку вченого, наголосивши на вільному виборі подружньої пари українською дівчиною, вказавши, що завдяки таким відносинам у житті «могли утворюватись благородні, правдиво-людські відносини. Справді, в тогочасних актах ми бачимо чимало проявів високої пошани та щиро товаристської прихильності до своєї дружини»¹¹².

Високий, порівняно з сусідніми народами, суспільний статус жінок України XVI–XVII ст. гарантувався майновим складником шлюбно-сімейних стосунків. Ідеться про посаг, віно і «материзну». Коли дівчину віддавали заміж, то за нею, у більшості випадків, давали посаг у грошах та майні. Її ж майбутній чоловік давав так званий «венонный запыс» (віно) – формальний акт, яким забезпечував добро жінки на $\frac{1}{3}$ частині свого майна. Доки тривав шлюб, посаг і віно було у спільному володінні подружжя. Окрім цього спільного

¹¹⁰ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава : «Печатне діло», 1920. – С. 12.

¹¹¹ Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках / О. Левицький // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 558.

¹¹² Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава : «Печатне діло», 1920. – С. 41.

родинного майна, жінка могла володіти й окремим майном – рухомим і нерухомим, яке вона отримувала у спадок по жіночій лінії – так звану «материзну». За таких умов матеріальної незалежності подружжя стає зрозумілим, що в родинному житті пограничної людності повинна була панувати згода і довіра між чоловіком і дружиною.

Характеризуючи шлюбно-сімейні відносини у ранньомодерну добу, Н. Мірза-Авакянц підкреслювала, що «родинні відносини – одна з найкращих сторінок суворого життя тієї доби, коли панував практицизм та егоїзм, майже єдина сфера, де людина виявляла найкращі риси своєї душі»¹¹³.

Розлучення за потреби отримували легко без участі духовної влади: для цього потрібна була згода подружжя або наявність так званих «розпусних листів» – документів, де сторони заявляли про розірвання шлюбу і давали право одне одному повторно одружитися.

Н. Мірза-Авакянц, опрацювавши актовий матеріал, стверджувала, що випадки розлучення, незважаючи на їх легкість, траплялися рідко, «до їх ставились уважно, вживали як останній вихід із важкого становища, бо серед громадянства була поширена висока пошана до родинного життя і «стан святий малженський»¹¹⁴» (подружнє життя) не наважувались порушувати задля легковажних фантазій»¹¹⁵.

Відомо, що Н. Мірза-Авакянц писала історичні оповідання для дітей. Так, у 1922 році вчена працювала над оповіданнями для юнацтва «Із життя старої Полтави», «Наїзд», «На весіллі українського пана XVI ст.», «На межі зі степом»¹¹⁶. На жаль, достеменно невідомо чи були ці твори

¹¹³ Там само. – С. 36.

¹¹⁴ «Стан малженський» – подружнє життя.

¹¹⁵ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава : «Печатне діло», 1920. – С. 45.

¹¹⁶ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45989, арк. 1 зв.

опубліковано і де. Однак, відомо, що за благословенням щодо їх друку вона зверталася до свого наставника Д. Багалія.

Отже, за висновками дослідниці, українські жінки XVI–XVII ст. ніколи не знали тюремної неволі, а були повноправними членами суспільства, володіли майном, могли виступати в судах тощо. Чимало з них цікавилися наукою й освітою, займалися громадською роботою, іноді навіть очолювали військові загони тощо.

Діяльність Наталії Юстівни систематично переривалася частою зміною влад в Україні. Більшовицький і денікінський режим постійно втручалися у викладацький процес. У Полтаві настав період «смути» – розруха, розстріли, напади, конфіскації. Освітнянські і наукові осередки постійно піддавалися реорганізації. Через хвилю русифікації і за свою національну орієнтацію вчена позбулася посади в Полтавському учительському інституті. Довелося тимчасово викладати історію в різних гуртках, на тимчасових курсах для працівників освіти, їздити з лекціями по різних місцях Полтавщини і України. Про цей період згадував український педагог Г. Ващенко (1878–1967), котрий у «Моїй автобіографії» писав: «В Україні розпочався потужний національний рух; я брав участь у перекваліфікації українського учительства і разом з професором історії Мірзою-Авак'янц читав лекції та курсах учителів з української мови, літератури й педагогічної психології на курсах українізації педагогів у містах Прилуки, Ромни, Хорол»¹¹⁷.

З початком 1920-х років на Полтавщині почався черговий етап реорганізації вищої школи. У цьому процесі Наталія Юстівна взяла активну участь¹¹⁸.

¹¹⁷ Ващенко Г. Моя автобіографія / Г. Ващенко // Бойко А. «Служба Божові й Батьківщині»: (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок): [наук.-метод. посіб.] / А. Бойко. – К.: ІЗМН, 2001. – С. 108.

¹¹⁸ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

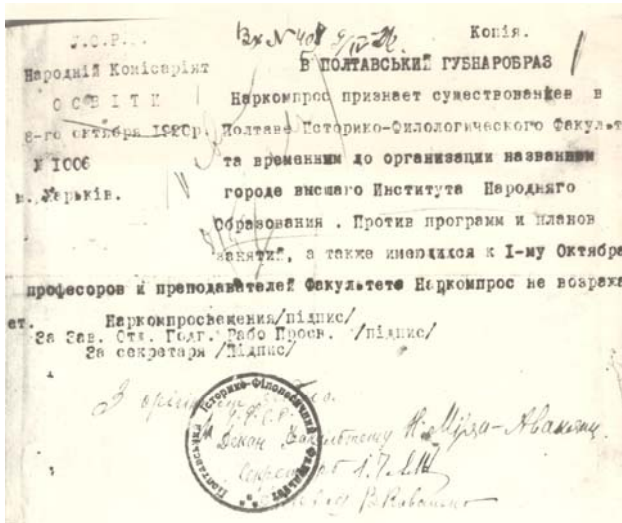
Григорій Ващенко

Тоді це вважалося періодом культурного будівництва, що було пов'язано, в першу чергу, зі знищенням здобутків царської освіти. Чистка старих досвідчених викладачів, позбавлення від так званих «неблагонадійних елементів», зміна робочих програм і методологічних підходів при викладанні дисциплін – ось те тло, на якому довелося працювати вчній. Чимало студентів і викладачів мусило рятуватися від нової влади, частина з них виїхала за кордон. Розпочалися репресії проти викладачів і студентів історико-філологічного факультету Харківського університету. Так, були розстріляні студент Ф. Шевченко, доцент історико-філологічного факультету І. Лебединський, тимчасово заарештовані викладач латинської і грецької мов І. Прийма, професор В. Щепотьєв, М. Рудинський та його сестри Євгенія і Марія¹¹⁹.

Наталія Юстівна стала на шлях співпраці з радянською владою. Протягом 1919–1920 років була помічником декана історико-філологічного факультету Івана Федотовича Рибак

¹¹⁹ Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. – Полтава : Полтавський літератор, 2009. – С. 8.

кова (іноді заміщала його), в 1920 році – головою педагогічної ради Полтавського учительського інституту ¹²⁰. Паралельно працювала в трудовій школі ¹²¹. Є відомості, що викладала у вищій робітничій школі ¹²². У 1920 році стала членом Робосу – профспілки працівників освіти ¹²³. Вірогідно, виконувала обов'язками секретаря губернської секції наукових співробітників профспілок Полтавщини.

Підпис Н. Мірзи-Авакянц у статусі декана
історико-філологічного факультету. 8 жовтня 1920 р.

¹²⁰ Штатні відомості на виплату заробітної плати працівникам Полтавського учительського, Полтавського педагогічного інститутів та тарифна відомість педінституту // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, № 452, арк. 1.

¹²¹ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2.

¹²² Щепотьев В. // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, арк. 2.

¹²³ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 1.

Підписи декана І. Рибаківа і помічника декана
Н. Ю. Мірзи-Авакянц на документі
історико-філологічного факультету 2 квітня 1921 р.

В інституті панувала атмосфера страху, контролю, цензури, почалися переслідування викладачів за зв'язки з попередньою владою. У лютому 1921 року голова Губернського надзвичайного комітету отримав секретну інструкцію: «По имеющимся в Отделе сведениям состав студентов Полтавского Историко-филологического факультета в политическом отношении и в отношении выполнения декретов и распоряжений советской власти требует в интересах советской власти присутствия среди студентов постоянного представителя губчека. Считая необходимым такое присутствие, представитель губчека, губотнаробраз находят возможным провести такого представителя в качестве студента, и просит прислать к зав. отдела народобраза кандидата»¹²⁴.

У 1921 році було об'єднано Полтавський учительський інститут і Полтавський історико-філологічний факультет Харківського університету, а потім реорганізовані в Полтавський інститут народної освіти. Він складався з двох відділів – словесно-історичного та природничо-математич-

¹²⁴ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 1, арк. 221–221 зв.

ного. Першим ректором новоутвореного навчального закладу протягом 1921–1923 рр. був В. Щепотьєв.

У цьому приміщенні 2-ї чоловічої гімназії Полтавський інститут народної освіти розмістився наприкінці 1923 р. Нині корпус № 1 Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Ректор В. О. Щепотьєв (другий справа) серед колег. Початок 1920-х років

Колектив викладачів і студентів Полтавського інституту народної освіти. Початок 1920-х років.

Н. Ю. Мірза-Авакянц у першому ряду знизу друга зліва.
Справа від неї В. Щепотьєв

Н. Ю. Мірза-Авакянц викладала курс історії України та історії Полтавщини¹²⁵. Її лекції, глибокі за змістом і цікаві за формою, мали неабиякий успіх. Протягом 1920–1921 років виконувала обов’язки проректора і 10 місяців – ректора Полтавського інституту народної освіти. Коли посаду проректора було скасовано, вчена протягом 1922–1923 років завідувала учбовою частиною Полтавського кооперативного технікуму, потім працювала деканом кооперативного відділення Агрокооперативного технікуму¹²⁶.

¹²⁵ Список лекторів Полтавського пед. інституту (які дисципліни читали і які вузи закінчили) // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, арк. 4.

¹²⁶ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

У одному з приміщень Полтавського інституту народної освіти

Колектив викладачів і студентів Полтавського інституту народної освіти. 1924 р. Н. Ю. Мірза-Авакянц знизу у другому ряду третя зліва

Довелося працювати в складні часи. Нормальній роботі інституту заважала нестача палива, гасу, меблів, підручників. Студенти і співробітники Полтавського інституту на-

родної освіти самі заготовляли дрова на відведеній для цього лісовій ділянці. Навчання проводилося у вечірні години, бо вдень студенти працювали, щоб заробити на життя. Матеріальне становище викладачів у перші роки також було вкрай незадовільним. «Академічний пайок» вони отримували нерегулярно. І все ж, викладачі все робили для того, щоб забезпечити належний навчальний процес в університеті.

Проректор Н. Ю. Мірза-Авакянц намагалася розв'язати матеріальні труднощі і клопотала про це перед владою. Вдалося віднайти унікальний документ, в якому вона, звертаючись до відділу відповідних органів, просить забезпечити студентів предметами мануфактури¹²⁷.

Звернення до відповідних органів влади проректора Н. Ю. Мірзи-Авакянц. 13 червня 1921 р.

¹²⁷ До відділу підготовки учителів при Укрпрофобрі // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, арк. 1.

Студентський хор Полтавського інституту народної освіти.
У центрі в капелюсі В. Верховинець (керівник кафедри
мистецтвознавства), зліва друга від нього, вірогідно,
Н. Ю. Мірза-Авакянц. 1922 р.

Довелося змінювати світогляд, підходи у викладанні історичних дисциплін. У педагогічному доробку Наталії Юстівни з'явилися лекції з історії революційних рухів, забарвлені марксистською лексикою.

З 1921/1922 навчального року в Інституті народної освіти було введено обов'язкове викладання мінімуму суспільних дисциплін, а саме «Основ марксизму», «Учення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату». У наступному навчальному році було прочитано курси «Основи Радянської Конституції» та «Історичний матеріалізм», а в 1923–1924 році – «Економічна політика Радянської держави» і «Радянська система народної освіти». Для читання цих лекцій запрошувалися кваліфіковані лектори з місцевих партійних працівників – політкомісари. Вони не обмежувалися викладацькою роботою в аудиторні години, але й

проводили відповідну роботу з безпартійними викладачами Інституту¹²⁸. Тож в Полтавському інституті народної освіти панувала атмосфера, коли нова вдала втручалася в навчальний процес, ідеологія постала над наукою, викладачі і студенти були налякані можливим переслідуванням. Один із випускників Інституту 1924 року А. Кожевник, автор спогадів, який стояв біля витоків роботи першої партійної організації інституту, у 1964 році в листі до ректора і секретаря Політбюро Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка писав: «В воспоминаниях я называю некоторые фамилии членов партии. Какова их судьба была в дальнейшем, мне неизвестно. Если возникнет какая-либо необходимость из них исключить, то я возражать не буду»¹²⁹. У такій атмосфері доводилося працювати і виживати Наталії Юстівні.

Із запровадженням нової економічної політики матеріальне становище студентів і викладачів дещо поліпшилося. Більшість студентів звільнялася від плати за навчання, половина з них отримувала стипендію. У 1924 році здійснена перша спроба впорядкувати штатне навантаження викладачів. Це дозволило їм мати гарантовану зарплатню, що забезпечувала мінімальні життєві потреби. З 1924 року відновилися навчальні заняття вранці. В інституті було обладнано навчальні кабінети, зокрема суспільствознавства, мови і літератури, мистецтвознавства, краєзнавства¹³⁰.

¹²⁸ Кожевник А. Воспоминания о работе первой партийной организации института // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, № 667, арк. 3.

¹²⁹ Письмо А. Кожевника от 9 декабря 1964 года // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, арк. 1.

¹³⁰ Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. – Полтава : Полтавський літератор, 2009. – С. 9.

Сприятливі умови для підготовки істориків та філологів склалися завдяки проведенню у 1920-ті роки політики «українізації». Провідну роль у здійсненні «українізації» відігравали кафедри історії України, історії української літератури, української мови, мистецтвознавства.

Незважаючи на це, «чистки» педагогічних кадрів тривали. У звіті ректора Інституту народної освіти О. Ходака за 1923/1924 навчальний рік зауважувалося: «Прошлогодня чистка освободила институт, имевший свыше 40 преподавателей, от 15–20 человек. Но и сейчас, мне кажется, есть случайности, которые необходимо изжить. В общем, чувствуется, что формирование преподавателей шло по правилу: не преподаватели для института, а институт для преподавателей»¹³¹. Далі ректор інституту наголошував, що в Полтаві не було промисловості, тому й існував слабкий робітничий клас. Фактично, серед студентів був відсутній пролетарський елемент. Переважно студентами ставали вихідці з селян – бідняків або середняків і городян – службовців і ремісників. Це мала важливе значення. Станом на 1 травня 1923 року студентів у Інституті народної освіти навчалося 330 (робітників – 45, селян – 220, службовців – 44, різних – 21)¹³².

Ректор О. Ходак у звіті дійшов до висновку, що «социальная принадлежность студентов дает нам ответ на другой вопрос – о политических мировоззрениях и симпатиях. Кристаллизованной твердости и ориентации на пролетарскую революцию и советский режим – конечно, нет. Это мы не скрывая, прямо должны сказать, чтобы не было самообмана. Но в тоже время, мы должны констатировать, что семь лет пролетарской революции и власти рабочих и

¹³¹ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 5, арк. 17 зв.

¹³² ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 4, арк. 115.

крестьян не остались бесполезны. При умелом воспитании и образовательном воздействии, я полагаю, что это будут (и сейчас в немалой степени уже есть) искренние сторонники советской общественности»¹³³.

Збереглися спогади про Наталію Юстівну як про чудову людину і колегу. Син В. Щепотьєва, Микола, у листі від 19 жовтня 1989 року з Ташкенту до Полтави писав: «В годы работы В. А. [Щепотьєва] в Институте я был еще очень молод (я родился в 1910 году), поэтому, хотя и знаю ряд фамилий преподавателей Ин-та, но о них ничего сказать не могу. Н. Ю. Мирза-Авакьянц я хорошо помню, о ней у нас в семье отзывались очень уважительно»¹³⁴.

Наталії Юстівні довелося важко торувати шлях у науку, вона повинна була покладатися лише на власні сили, не маючи впливових покровителів та родичів, але при цьому залишилася порядною, сильною і чесною людиною. Уся її рідня і друзі, котрі були національно орієнтовані і відігравали помітну роль у добу визвольних змагань, були знищені, або емігрували. Тож ученій довелося «отримувати перепустку» у світ професійної історичної науки і реалізовувати право на викладацьку діяльність за умови відсутності «батьківської протекції».

Незважаючи на це, вчена намагалася допомагати і підтримувати своїх знайомих жінок-істориків, робити їм протекцію у світ науки. Особливо, якщо справа стосувалася отримання певної вакансії, закритої для «сторонніх» осіб. Цікаво, що задля цього організовувалися цілі «групи підтримки», до складу яких входило кілька жінок, кожна з яких могла задіяти свої особисті впливи та зв'язки.

¹³³ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 5, арк. 18.

¹³⁴ Письмо Н. Щепотьєва // Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, арк. 2.

Процес організації однієї з таких «груп підтримки» висвітлюється у листі від 17 липня 1927 р. Н. Ю. Мірзи-Авакянц до М. Грінченко (1863–1928) – української письменниці, перекладача, педагога, дружини Бориса Грінченка. У ньому Наталія Юстівна звертається до неї з проханням допомогти у справі отримання протекції для своєї знайомої, М. Дорошенко, яка «перенесла тяжку драму в особистому житті і опинилась без служби і без всяких засобів до існування»¹³⁵.

Необхідність протекції обумовлена тим, що вакансія, на яку претендує М. Дорошенко, потребує рекомендації двох академіків: «От за цими рекомендаціями я і звертаюсь до Вас, бо Ви всіх знаєте і попрохати допомогти М. В. Вам буде легко»¹³⁶. Наталія Юстівна також повідомляє М. Грінченко, що з свого боку «написала листа Ст. П. Пастернакові», а ось до М. Юркевич не звертається, бо точно знає, що її немає у Києві.

Свою активну участь у цій справі Наталія Юстівна пояснювала тяжким становищем знайомої: «Бувають у людей критичні моменти в житті, в які їм необхідна допомога або вони гинуть. Боюся, дорога Маріє Миколаївно, що у М. В. саме такий момент, а тому не можу стати осторонь, а звертаюсь до всіх, кого знаю, прохаючи допомоги. Боюся дорога Маріє Миколаївно, що у М. В. саме такий момент, а тому не можу стати осторонь, а звертаюсь до всіх, кого знаю, прохаючи допомогти. Ще раз прохаю пробачення, що турбую Вас, хоч кажучи правду, добре знаючи Ваше добре, чуйне відношення до людей, сподіваюся, що Ви не дуже сердитесь на мене за це»¹³⁷.

¹³⁵ ІР НБУВ, ф. 170, спр. 387, арк. 1.

¹³⁶ Там само, арк. 1 зв.

¹³⁷ Там само, арк. 2.

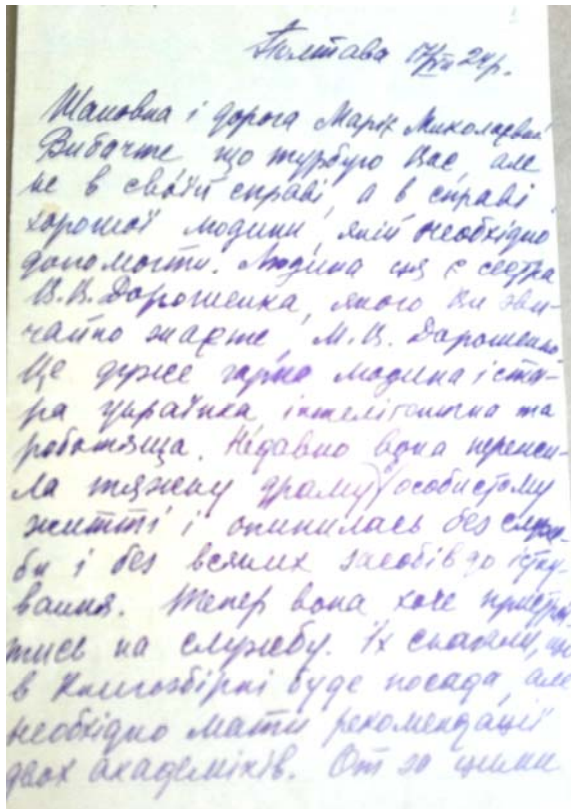

Марія Миколаївна Грінченко

Вірогідно, таке співчуття не в останню чергу обумовлене усвідомленням хиткості і нестабільності свого власного положення. Бо ж сама Н. Ю. Мірза-Авакянц не раз опинялася у складних життєвих ситуаціях через ті самі драми в особистому житті. Відсутність «родинних зв'язків» в науковому товаристві призводить до появи комплексу неповноцінності, симптоми якого виявлялися в потребі «офіційного» визнання. Жінка-історик готова поступатися не тільки методологічними, але й світоглядними позиціями, кардинально змінюючи контексти своїх наукових студій¹³⁸. Так, адаптація Н. Ю. Мірзи-Авакянц до вимог тогочасного наукового співтовариства супроводжувалася зміною ідео-

¹³⁸ Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 19. – С. 33.

логічних засад досліджень, відмовою від «української» історії на користь історії «радянської».

Милостива і дорога Марко Миколайовичу!
Вибачте, що турбую Вас, але
не в своїй справі, а в справі
хорошої людини, зійї необхідної
допомогти. Людина ця є свєтла
В.В. Дорошенка, якого Ви зна-
чайно знаєте. М.В. Дорошенко
це дуже гарна людина і ста-
ра чарувати інтелігентно та
роботизація. Ніколи вона не пере-
ла тижням друку особистої
життї і опинилась без сир-
би і без великих засобів до існу-
вання. Тепер вона хоче переї-
ти на еміграцію. Її свєтло, що
в Камілодірні буде посада, але
необхідно мати рекомендації
двох академіків. От з цим

Перша сторінка листа Н. Мірзи-Авакянц
до М. Грінченка

«Полтавський період» творчої діяльності Наталії Юс-
тівни позначився подальшим розвитком як методиста, тут
шліфувався її педагогічний і науковий талант. Вона нама-
галася не лише доступно викладати студентам історію
України, а й допомогти вчителям у їх нелегкій роботі. У
1922 році в Харківському державному видавництві було

опубліковано перший підручник Н. Ю. Мірзи-Авакянц «Читанка з історії України». У ньому було охоплено період Київської Русі. Передмову до праці підготував академік Д. Багалій. Учений звернув увагу на те, що в підручнику вміщено багато уривків із джерел, що й робить схожою цю працю на роботу М. Грушевського «Виймки з джерел до історії України-Руси. До половини XI віка». Д. Багалій зауважив, що поштовхом до написання «Читанки з історії України» було викладання Н. Ю. Мірзою-Авакянц «української історії на різних курсах для учителів і студентам Полтавського Іно, де вона кілька років вела семінар на підставі джерел, що торкаються різних діб в історії України»¹³⁹.

Дослідниця була добре ознайоmlена з джерелами історії Київської Русі, переважно читала оригінали, багато давньоруських джерел вона самостійно переклала українською мовою. Хрестоматія являє собою уривки текстів із літописів, мемуарів, народних пісень, які характеризують стародавній побут. До уривків із джерел у підручнику упорядниця зробила коментарі, які є корисними для вчителів і учнів та особливо для тих, хто займався самоосвітою.

Н. Ю. Мірза-Авакянц, готуючи «Читанку з історії України», керувалася двома чинниками: по-перше, «дати розвиток народного життя й укласти це життя в цілком конкретні, побутові форми... <...>. Друга ідея – дати історичний процес в формах конкретно-життєвої та детальної картини минулого, себто, не задовольняючись явищами політичними, соціально-економічними та культурними, ввести типові факти щоденного життя і звернути увагу на побут. Безперечно, переведення в курсі історії побутового елементу має велике

¹³⁹ Багалій Д. Передмова редактора / Д. Багалій // Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України. – Х., 1922. – Ч. I., вип. I. : Доба староруська. – С. III.

значення, бо в побуті надзвичайно яскраво й повно відбивається історична доба зі всіма її рисами»¹⁴⁰.

«Читанка з історії України» адресувалася вчителям і мала на меті допомогти їм викладати історію України в школі у складних умовах реформування освітньої галузі. Це особливо важливо було на початку 20-х рр. XX ст., коли гостро відчувалася нестача методичного забезпечення, посібників, підручників, хрестоматій та й загалом методика викладання зазначеного курсу, власне, ще не сформувалася. З огляду на такі обставини «Читанка з історії України» видавалася актуальною і потрібною. Важливим є й авторський підхід Н. Мірзи-Авакянц, адже вона, викладаючи події соціально-економічного, політичного, культурного життя, вміло вписала в такий широкий контекст повсякденні шлюбно-сімейні відносини. Дослідниця розуміла їх важливість, адже родинні відносини є своєрідним дзеркалом суспільства, на них яскраво відображаються всі суспільні зміни. Аналіз шлюбно-сімейних відносин, на думку Н. Мірзи-Авакянц, дає можливість зрозуміти своєрідність історичної доби, виявити її колорит і неповторні риси. Саме ці особливості червоною ниткою проходять через її праці.

Повсякденні шлюбно-сімейні відносини Н. Мірза-Авакянц включила в історію приватного життя, матеріали якого «передають нам тип життя певної класи громадянства, психологію та інтереси відомої епохи. Серед цих матеріалів треба перш за все зазначити опис посагів та майна, що залишилося після небіжчика, заповіти та ін.»¹⁴¹.

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, дослідниця використала велику кількість джерел. Зокрема, це літописи,

¹⁴⁰ Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1922. – Ч. I., вип. I. : Доба староруська. – С. 5–6.

¹⁴¹ Там само. – С. 7.

збірники законодавчих документів, усну народну творчість, документи особового походження. Так, характеризуючи шлюбно-сімейні відносини давніх слов'ян, Н. Ю. Мірза-Авакянц зазначила, що у них були різні форми шлюбу: умикання або крадіжка дівчини, викуп або купівля її у родини і шлюб за згодою¹⁴². Вона зазначила, що риси старовини тривалий час зберігалися у весільному обряді. Це дає підставу твердити про консерватизм шлюбно-сімейних відносин.

Н. Ю. Мірза-Авакянц звернула увагу і на те, що шлюбно-сімейні відносини почали змінюватися після прийняття християнства. Історик писала: «В ті часи існувала воля шлюбних відносин, траплялося і многоженство, а конкубінат¹⁴³ був дуже розповсюджений і серед князів і серед населення, так що духовенство довго не могло провести різницю між жінкою шлюбною і нешлюбною. Велику волю давало звичаєве право і в розлуках та повторенні шлюбів і можна думати, що випадки коли людина «свое подружье оставитъ и поймаю отро» траплялися часто. Супроти цієї волі шлюбних відносин і повстає церква»¹⁴⁴.

Розглядаючи форми шлюбу, Н. Мірза-Авакянц зверталася до етнографічних досліджень. Зокрема, характеризуючи твір одного з перших українських етнографів XVIII ст. «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г.», вона дійшла до висновку, що весільна українська обрядовість майже не змі-

¹⁴² Там само. – С. 12.

¹⁴³ Конкубінат – співжиття чоловіка і жінки без укладення шлюбу.

¹⁴⁴ Там само. – С. 22.

нювалася протягом тривалих історичних епох. Н. Мірза-Авакянц навела приклади усної народної творчості, де йдеться про родинні відносини й обрядовість. Принагідно зазначимо, що якщо писемні документи були формалізовані, стандартизовані та написані канцелярською мовою, то твори усної народної творчості характеризувалися близькістю до народу, відображали його повсякденні тривоги, сподівання, причини радощів і смутку. Це й свідчить про те, що фольклорні зразки є справді унікальними й автентичними джерелами для вивчення народної психології.

Велике значення надавала дослідниця приватному листуванню і щоденникам, які мають емоційно-інтимний характер. Свідченням цього виступають документи особового походження (листи, щоденники), які Н. Мірза-Авакянц уважала важливими для вивчення родинних відносин козацької епохи. Козацька старшина була елітою Гетьманщини, а епістолярний жанр – дуже поширеною формою комунікації в її середовищі. Листів писали багато, бо доводилося часто відлучатися з дому, відриватися від родини. Приватний епістолярій серед нині доступних джерел чи не найліпше висвітлює повсякденні життєві проблеми еліти Гетьманщини, традиції родинного життя, дають уявлення про тодішню ментальність.

Так, учена аналізувала листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубей, городового отамана Стародубського полку Івана Лашкевича до нареченої Анастасії Милорадович, інтимні послання Івана Обидовського та ін. Автентичність цих текстів викликає сумнів, проте вони передають емоційний стан закоханої людини, містять багату лексику, запозичену з українського фольклору.

Для характеристики шлюбно-сімейних відносин Н. Мірза-Авакянц використовувала класичні щоденники XVIII ст. генерального підскарбія Якова Марковича і генерального

хорунжого Миколи Ханенка, які є джерелами першорядного значення.

Отже, «Читанка з історії України» не втратила своєї актуальності і нині. Доказом цього є те, що авторка, висвітлюючи історію України, поділила матеріал на кілька блоків: економічні відносини, політичний устрій, право та суспільний лад, віра та культурний стан, побут, боротьба з ворогами. У блоці, де схарактеризовано побут, дослідниця великого значення надала типовим фактам щоденного життя, побуту¹⁴⁵, шлюбно-сімейним відносинам, вважаючи, що вони яскраво відбивають ментальність, психологію, настрої епохи. Це дає підстави стверджувати, що елементи історії повсякденності, яка зараз активно розвивається сучасними вітчизняними вченими, були властиві працям Н. Мірза-Авакянц, написаним ще у 20–30-х рр. ХХ ст. Учена вже тоді зрозуміла їх важливість для складання цілісного уявлення про певну історичну епоху. Це свідчить про новаторство і специфічне авторське бачення історичного минулого, яке не втратило свого значення і нині та є свідченням того, що дослідниця випередила свій час.

Надзвичайну високу оцінку дав підручнику для вчителів «Читанка з історії України» Д. Дорошенко. Учений зазначив, що «безперечно, потреба такої хрестоматії дуже велика, і то не лише для вчителя в середній школі, але й для студента, який студіює українську історію у вищій школі»¹⁴⁶. Далі Д. Дорошенко підсумував, що «в нашій літературі існує властиво всього одно подібне видання, се – «Виїмки з

¹⁴⁵ Ткаченко М. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України, частина I, вип. I, Харків, 1922, ст. IV, 218 // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 186.

¹⁴⁶ Дорошенко Д. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України (Підручник учителів). Частина I. Доба староруська. Редакція академіка Д. Багалія. (Д.В.У.). Х., 1922. – стор. IV + 218 // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т. 81. – Кн. XI. – С. 377.

джерел до історії України-Руси, видані професором М. Грушевським у Львові 1895 року»¹⁴⁷.

Остання посада Н. Ю. Мірзи-Авакянц в Полтаві – секретар Полтавської секції наукових робітників (кінець 1923 – червень 1924 рр.) не принесла вченій бажаної наукової насолоди. Почалися нові часи. Ходили чутки, що в Полтаві Наталія Юстівна нібито викладала історію дітям гетьмана П. Скоропадського. Спростовуючи їх, Н. Полонська-Василенко писала, що таких дітей у гетьмана у 1918 році не було, його синові Данилу було 14 років, а дві доньки закінчили вже гімназію¹⁴⁸.

І тут в пригоді стали старі зв'язки. Ще у лютому 1919 році Наталія Юстівна стала співробітником Постійної комісії для складання біографічного словника діячів української землі Української академії наук¹⁴⁹ (з 1921 р. – ВУАН). Головою комісії був Д. Багалій. Наталія Юстівна була одним із редакторів комісії, співпрацюючи з істориком, геральдистом і генеалогом В. Модзалевським (1882–1920), істориком, мистецтвознавцем, музеєзнавцем Ф. Ернстом (1891–1942), істориком, археографом і архівістом В. Романовським (1890–1971), громадським і політичним діячем, письменником і публіцистом П. Стебницьким (1862–1923) та іншими. Співпраця з академіком Д. Багалієм розширила наукові горизонти для вченої.

Учена листувалася із Д. Багалієм, радилася з ним у багатьох робочих і приватних питаннях. Між ученими склалися довірливі і дружні відносини. Так, в одному з листів

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 213.

¹⁴⁹ Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 226.

(вірогідно, за 1919 рік) вчена відверто призналася «бо так звикла звертатись до Вашого керування у всіх важливих справах, що не можу вирішитись розв'язати їх самостійно... <...> Щиро бажаю Вам всього найкращого, а найбільше енергії та бадьорості, якої тепер так необхідно, а її бракує, принаймні у мене»¹⁵⁰.

У листі від 15 вересня 1922 року з Полтави до Харкова Наталія Юстівна просила Д. Багалія відтермінувати її відрадження, зважаючи на наступні обставини: 1) вона ще не встигла закінчити другу частину «Читанки», яка мусила друкуватися за час її перебування в Харкові. Для завершення роботи вона просила ще 2–2,5 місяці; 2) потрібний був час для завершення роботи над рукописом «Методика історії»; 3) закінчувала оповідання для дітей; 4) потреба завершити навчальний семестр для студентів 3 курсу Полтавського інституту народної освіти і вичитати всі лекції; 5) родинні справи – бажання заробити кошти і допомогти хворому на сухоти брату.

Зважаючи на вищезазначені обставини, просила відрадження відкласти на 15 січня 1923 року. Учена додала: «Не думайте, що це лінь з мого боку: я дуже хочу працювати, це ж моя глибока потреба, але перемогти обставини зараз для мене майже неможливо». Резолюція ж Д. Багалія на цей лист була суворою і безапеляційною: «считаю відмовити удовлетворительствувати»¹⁵¹.

У 1922 році Н. Мірза-Авакянц стала аспіранткою Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, де готувала промоційну роботу (на зразок кандидатської дисертації) під керівництвом академіка Д. Багалія. У 1923 році її було переведено на посаду співробітниці

¹⁵⁰ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45988, арк. 1 зв.

¹⁵¹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45989, арк. 1.

кафедри, а наступного року – вона стала дійсним членом кафедри¹⁵².

У червні 1924 року Наталія Юстівна переїхала до Харкова. У липні місяці того ж року вона офіційно вибула з лекторів Полтавського інституту народної освіти¹⁵³. Розпочався новий «харківський період» життєвого і творчого шляху вченої.

Підсумуємо, «полтавський період» (1918–1924 рр.) життєвого і наукового шляху історика Н. Ю. Мірзи-Авакянц був плідним і насиченим. Після поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років учена обрала шлях співробітництва з радянською владою, хоча в Комуністичну партію вона так ніколи і не вступила. У Полтаві вчена розвивала і шліфувала свій талант не лише як історика, дослідника, архівіста, а й отримала досвід адміністративної роботи – працювала заступником декана, виконувала обов'язки ректора Інституту народної освіти. Саме у Полтаві викристалізувалася сфера її наукових інтересів – історія жінок, українського судочинства, соціально-економічна історія. Наталія Юстівна поринула в процес викладання, зарекомендувала себе талановитим лектором і педагогом. Учена не полишала вдосконалювати і методику викладання історії. Саме в Полтаві вчена написала свій перший підручник, у якому використала велику кількість різних джерел.

¹⁵² ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

¹⁵³ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 8, арк. 183.

РОЗДІЛ 4. «Харківський» (1924–1934 рр.) і «Луганський» (1934–1935 рр.) етапи творчих пошуків Наталії Мірзи-Авакянц

У 1924 році Н. Мірза-Авакянц було обрано дійсним членом Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Того ж року вона підготувала під керівництвом академіка Д. Багалія промоційну роботу на тему «Землеволодіння на Лівобережній Україні XVII – початку XVIII ст.», яку успішно захистила в 1924 році¹⁵⁴.

Академік Дмитро Іванович Багалій

¹⁵⁴ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.) / О. Богдашина. – Х., 1994. – С. 189.

У 1920-ті роки Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури вважалася однією з найсильніших і найкваліфікованіших наукових установ у галузі історії України. Створена вона була в жовтні 1921 року відповідно до постанови Народного комісаріату освіти УСРР. Фактично кафедра почала працювати з березня 1922 року.

Фото співробітників науково-дослідної кафедри історії української культури

Сидять: керівник кафедри акад. Д. Багалій (в центрі), праворуч від нього керівник секції російської історії проф. В. Веретенників, далі керівник етнологічно-краєзнавчої секції проф. О. Ветухів і науковий співробітник О. Багалій-Татарінова; ліворуч – дійсний член В. Барвінський, науковий співробітник О. Водолаженко й дійсний член Н. Мірза-Авакянц. Стоять: аспірантка Н. Суровцова, науковий співробітник А. Ковалівський, аспірант Севастьянов, аспірант А. Козаченко, аспірант О. Назарець, науковий співробітник М. Горбань, аспірант М. Тіхонов

На ній працювали солідні вчені, котрі підготували низку значних праць: академіки Д. Багалій та М. Сумцов, професори О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, В. Веретенников, М. Горбань, В. Дубровський, А. Ковалевський та інші. Тож інтелектуальне оточення Наталії Юстівни було значним і поважним. У роботі в такому колективі повною мірою розкрився талант Наталії Юстівни як дослідника і талановитого вченого.

Українська громадська діячка, перекладач, історик Надія Суровцова, котра була членом кафедри Д. Багалія, зазначала: «Він жив своєю кафедрою, своїми учнями. Щозасідання учасники читали свої праці, їх уважно обмірковували, дебатували. З лона, так би мовити, кафедри вийшла історична наука тридцятих років»¹⁵⁵.

У Харкові почали друкуватися праці вченої. Серед них варто виділити декілька груп: 1) роботи, присвячені соціально-економічній тематиці (історії селян, селянським повстанням) – «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині»¹⁵⁶ (1924 р.), «На кресах»¹⁵⁷ (1924 р.), «З історії українського селянства»¹⁵⁸ (1924 р.), «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року»¹⁵⁹ (1925 р.), «Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року»¹⁶⁰ (1925 р.), «Селянські

¹⁵⁵ Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. – С. 190.

¹⁵⁶ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 64 с.

¹⁵⁷ Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 3–19.

¹⁵⁸ Мірза-Авакянц Н. З історії українського селянства / Н. Мірза-Авакянц // Знання. – 1924. – № 8. – С. 6–9.

¹⁵⁹ Мірза-Авакянц Н. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1925. – 46 с.

¹⁶⁰ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1925. – 71 с.

рухи на Україні в 1905–1907 рр.» (1925 р.)¹⁶¹, «Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року»¹⁶² (1931 р.); 2) статті з методики викладання історії та народної освіти – «До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах»¹⁶³ (1928 р.), «До питання за методику переведення історичних екскурсій у педвузах»¹⁶⁴ (1929 р.); 3) публікація документів – «Виймки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму)¹⁶⁵ (1930 р.); 4) монографія «История Украины в связи с историей Западной Европы» (рос. мовою)¹⁶⁶ (1928 р.); «История Украины в зв'язку з історією Західньої Європи» (укр. мовою)¹⁶⁷ (1929 р.); 5) підручник «Нариси з історії України»¹⁶⁸ (1928 р.); 6) студії, присвячені історії українського судочинства – «Нариси з історії суду в Лівобережній Ук-

¹⁶¹ Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи на Україні в 1905–1907 рр. / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1925. – Ч. 2. – С. 6–9.

¹⁶² Мірза-Авакянц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1931. – № 1–2. – С. 140–152.

¹⁶³ Мірза-Авакянц Н. До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1928. – № 5–6. – С. 172–186; Мірза-Авакянц Н. Народна освіта на Україні в 1924 році / Н. Мірза-Авакянц // Радянська освіта. – 1925. – Серпень–Вересень. – С. 83–85.

¹⁶⁴ Мірза-Авакянц Н. До питання за методику проведення історичних екскурсій у педвузах / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1929. – Кн. 4. – С. 54–63.

¹⁶⁵ Мірза-Авакянц Н. Ю. Виймки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму) / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 295 с.

¹⁶⁶ Мірза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы / Н. Мирза-Авакянц. – Х. : Гос. изд. Укр., 1928. – 274 с.

¹⁶⁷ Мірза-Авакянц Н. Історія України в зв'язку з історією Західньої Європи / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. в-во Укр., 1929. – Ч. I. – 246 с.

¹⁶⁸ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії України / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Літ.-друк. книго спілки, 1928. – 34 с.

раїні у другій половині XVII століття¹⁶⁹ (1926 р.), «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття»¹⁷⁰ (1927 р.); 6) статті з історіографії – «Огляд літератури з історії України (другої половини XVII–XX ст.) в УРСР за рр. 1917–1927»¹⁷¹ (1930 р.); 7) рецензії – [Рецензия]. Левин М., Юргенс О. Литературная хрестоматия по политической экономии¹⁷² (1924 р.), [Рецензия]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. – Кн. 1–2, 1924 р.¹⁷³ (1924 р.).

Доцільно було б акцентувати увагу на праці Н. Мірзи-Авакянц «Виїмки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму)» (Х., 1930). Адже дане видання становить науково-навчальний збірник джерельного матеріалу за період XV – першої половини XVII ст. Праця складається з уривків із джерел різних типів – хронік, актів, люстрацій, листів, мемуарів тощо. Як додатковий матеріал наведено статистичні відомості

¹⁶⁹ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч. 2–3. – С. 79–96.

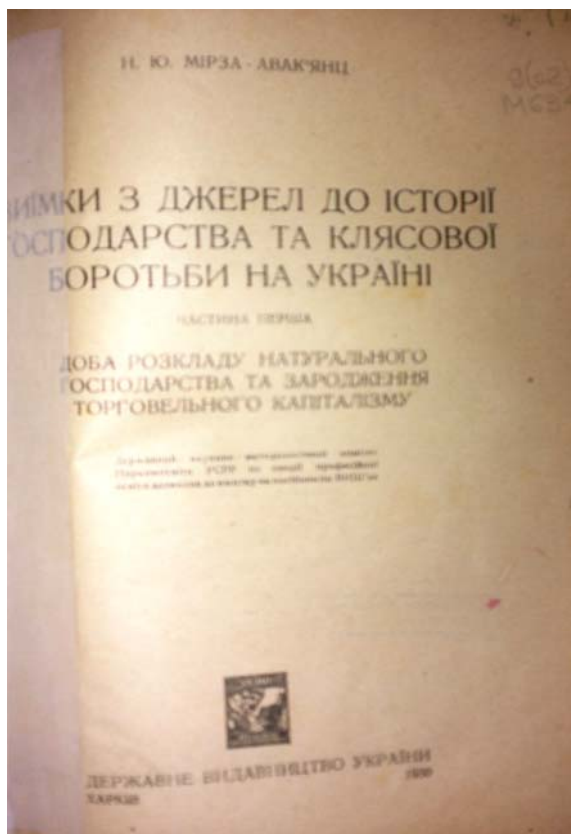
¹⁷⁰ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1927. – № 6. – С. 63–75.

¹⁷¹ Мірза-Авакянц Н. Огляд літератури з історії України (другої половини XVII–XX ст.) в УРСР за р.р. 1917–1927 / Н. Мірза-Авакянц // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927). – Х., 1930. – С. 28–32.

¹⁷² Мірза-Авакянц Н. [Рецензия]. Левин М., Юргенс О. Литературная хрестоматия по политической экономии // Знання. – 1924. – № 35–36. – С. 32.

¹⁷³ Мірза-Авакянц Н. [Рецензия]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. – Кн. 1–2, 1924 р. // Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 293–294.

– обробку матеріалів люстрацій, поборових реєстрів тощо. До уривків із джерел та до статистичних таблиць подано пояснення, які мають на меті допомогти зрозуміти відповідний уривок, поширюють і поглиблюють його відомості додатковим або порівняльним матеріалом.

Обкладинка праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц
«Вибір з джерел до історії господарства та класової
боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального
господарства та зародження торгового капіталізму)»

Н. Мірза-Авакянц була свідомо того, що праця мала низку недоліків, однак зазначила: «Сподіваюся, що незважаючи на дефекти, «Виїмки з джерел» матимуть значення й дадуть чимало матеріалу для роботи і студентам, і вчителю, а вкупі з цим, допоможуть уникнути того ненормального становища, що в ньому перебувають нині курси історії України в ВИШах – механічного засвоєння студентами 2–3 книжок з історії України, без будь-якого критичного підходу до них та перевірки висновків авторів»¹⁷⁴.

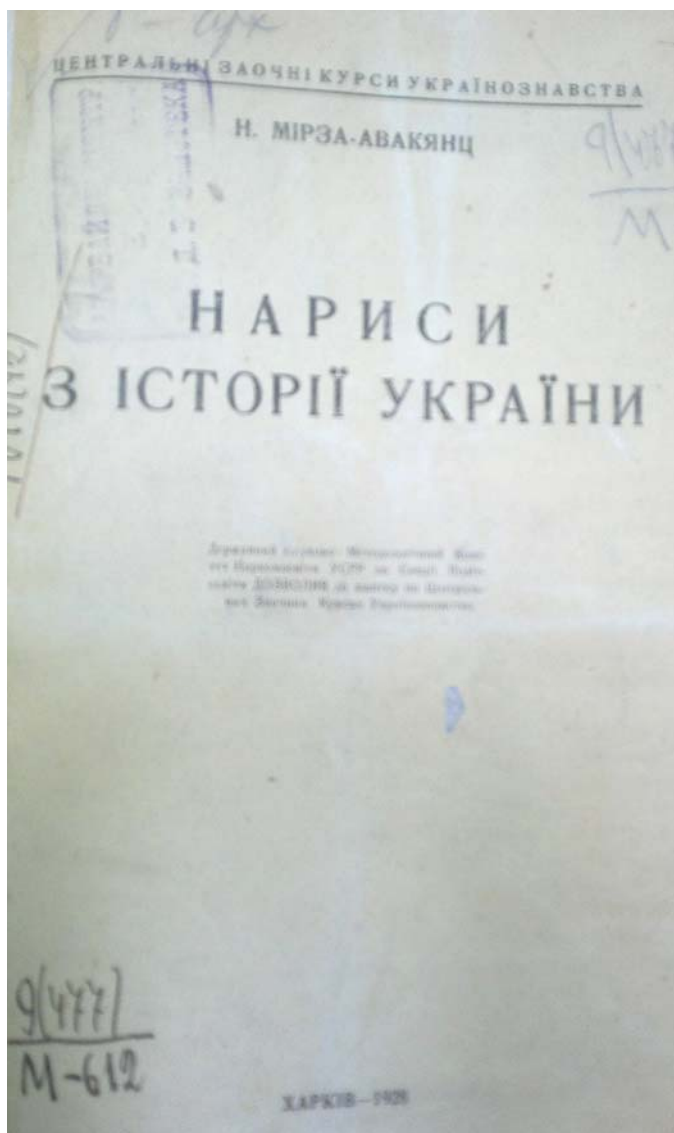
Поява «Виїмок з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму)» була справді знаковою подією в науковому житті початку 30-х років ХХ ст. Наталії Юстівні доводилося пробивати нові стежки, тому що видань джерелознавчого матеріалу з історії України тоді бракувало.

Розробляючи соціально-економічну тематику, Н. Мірза-Авакянц підготувала ґрунтовні дослідження з історії українського селянського руху. Воно було опубліковано у формі статей¹⁷⁵ та окремих книг¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Мірза-Авакянц Н. Ю. Виїмки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму) / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – С. 4.

¹⁷⁵ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 143–158; № 8–9. – С. 144–165; № 10. – С. 105–129.

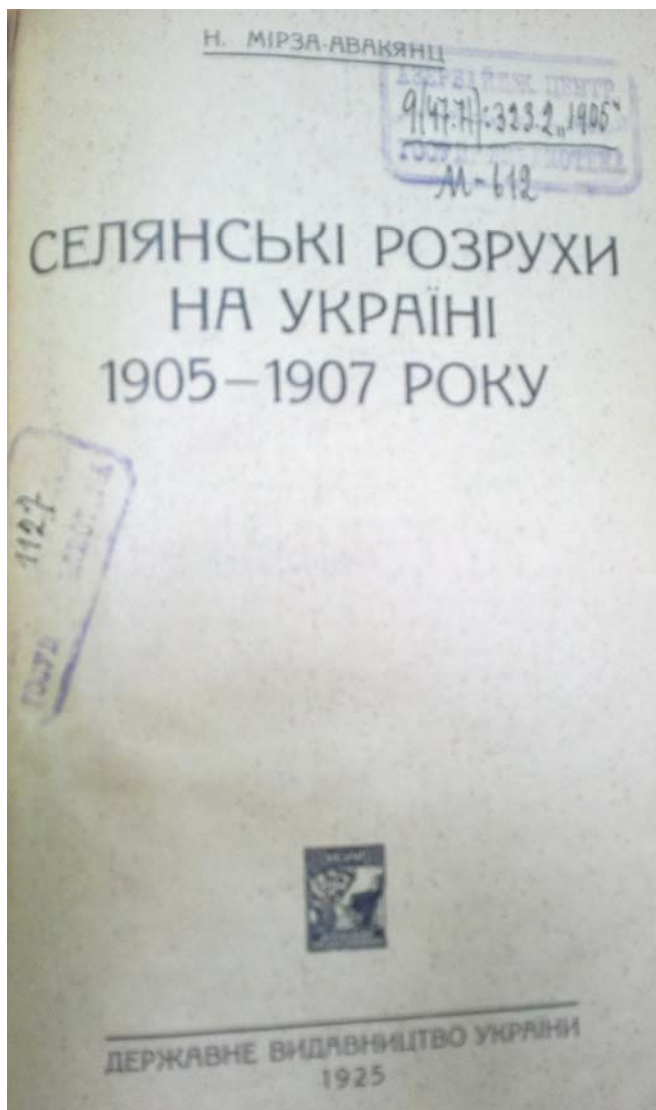
¹⁷⁶ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 64 с.; Мірза-Авакянц Н. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1925. – 46 с.; Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1925. – 71 с.

Обкладинка праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц
«Нариси з історії України»

Титульна сторінка праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц
«Селянські розрухи на Україні
1905–1907 року»

Обкладинка праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц
«Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року»

Статті було вміщено в кількох номерах часопису «Червоний шлях» – громадсько-політичному і літературно-науковому місячнику, заснованому 1923 року в Харкові. Уподальшому Наталія Юстівна продовжила співпрацю із цим часописом, і з 1924 року почала працювати у його редакції. У 1925 році на її працю «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року» було опубліковано рецензію ¹⁷⁷.

Концепція журналу «Червоний шлях» була детально продумана вищими партійними колами, а його вихід – заздалегідь запланований. Першими редакторами журналу були видатні державно-партійні діячі того часу: Г. Гринько, якого, у зв'язку з його переходом на роботу до Москви, з середини 1923 року змінив О. Шумський, усунений від обов'язків редактора 1926 року разом зі звільненням від обов'язків народного комісара освіти УРСР за «ухили» в національному питанні. Відтоді короткочасно редакторами «Червоного шляху» стали М. Яловий та Микола Хвильовий, невдовзі усунені за націоналістичні «ухили». 1927 року редакцію журналу очолив В. Затонський. До редакції «Червоного шляху» в різний час належали такі видатні діячі, як В. Коряк, І. Кулик, С. Пилипенко, М. Скрипник, П. Тичина та ін.

Протягом 1920-х років у «Червоному шляху» друкувалися визначні представники всіх течій і напрямів в галузях літератури, мистецтва, публіцистики, історії, економіки тощо. Журнал знайомив читача із творчістю членів ПЛУГА, Гарту, неокласиків, авангардистів, футуристів. Журнал був репрезентативним, відбиваючи на своїх сторінках силу і

¹⁷⁷ Бензя П. [Рецензія]. Н. Мірза-Авак'янц. «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року». Видання Державного Видавництва України. Київ, р. 1925. Стор. 46. Ціна 20 коп. // Життя і революція. – 1925. – № 10. – С. 116–117.

слабкість процесів українського відродження 1920-х років. Ліквідація «Червоного шляху» була одним з останніх актів ліквідації плюралізму в галузі культури в широкому значенні цього слова.

Обкладинка часопису
«Червоний шлях»

Обкладинка праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц
«Селянські рухи 1902 року на Полтавщині»

У роботі вчена порушила низку важливих проблем, які прямо стосувалися проблеми застосування марксистського підходу при дослідженні соціально-економічної тематики. Наталія Юстівна, аналізуючи вплив на селянські рухи революційної пропаганди на Полтавщині (зокрема, у Полтавському і Костянтиноградському повітах), на початку ХХ ст., підсумувала: «вбачати в пропаганді гуртків інтелігентів та окремих селян не лише причину, але навіть значний вплив в селянському рухові 1902 р., – немає підстав»¹⁷⁸; «<...> неможливо революційну пропаганду вважати за впливовий фактор селянського руху 1902 року»¹⁷⁹, «<...> вцілому революційна ідеологія й соціалістична платформа були чужими та малозрозумілими для селянського загалу й не відігравали ролі в його світогляді»¹⁸⁰. Вчена не ідеалізувала селянський рух, і значну частину народних виступів вважала розрухами і деструктивним елементом.

Це були сміливі висновки, адже Наталія Юстівна селянський рух відривала від робітничого, трактувала його відокремленим і осібним та й взагалі заперечувала істотний вплив соціалістичних ідей на селянські виступи. Це був важливий момент, адже згідно марксистської ідеології, союз робітничого класу і селянства є соціально-політичною закономірністю, що випливає з суспільного становища і інтересів цих класів. Основоположники марксизму підкреслювали, що трудяще селянство – найближчий союзник пролетаріату, оскільки воно при капіталізмі зазнає, як і пролетаріат, жорстокої експлуатації і політичного гноблення. Наталія Юстівна з приводу цього мала своє бачення.

¹⁷⁸ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 147.

¹⁷⁹ Там само. – С. 151.

¹⁸⁰ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 151.

Це важливо усвідомити, адже пізніше, коли Наталію Юс-тівну заарештували, під час слідства слідчі вчені нагадали про ці її праці і висловлені в них міркування. Так, на допиті 7 січня 1939 року П. Клименко, котрий свідчив (очевидно, примусово) проти Н. Мірзи-Авакянц зауважив, що в роботі «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» «крестьянское движение освещалось Мирзой-Авакянц, как ведущее в революционном движении, совершенно отрывалось от революционного рабочего класса. Такое трактование вопроса, что крестьянское движение является доминирующим и обособленным от революционного движения пролетариата, отвечает общим установкам националистического украинского подполья и является явным искажением правильного марксистского понимания исторического процесса»¹⁸¹.

Ці праці вченої з нових методологічних, тобто марксистських позицій, освітлювали повстання пригнобленого народу в панських маєтках. Однак марксизм Н. Мірзи-Авакянц був своєрідним. Як і більшість українських істориків 1920-х років, вона перебувала під впливом схеми українського історичного процесу, створеного М. Грушевським, і підкреслювала самостійність селянського руху в Україні. Учена український народний рух відокремлювала від російського і польського. Н. Мірза-Авакянц наголос робила на дослідженні саме соціально-економічних причин селянських рухів. Певною мірою це було нове слово в тодішній історичній науці. Однак, при цьому, вчена була переконана, що українська наука в умовах радянського культурного будівництва має змогу набути розвитку, до цього небаченого¹⁸².

У статті «На кресах», вміщеній в часопису «Червоні кві-

¹⁸¹ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 172.

¹⁸² Мірза-Авакянц Н. До 70-річчя академіка Д. Багалія / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1927. – № 11. – С. 138.

ти» – ілюстрованому двотижневику для дітей шкільного віку, виходив з 1923 у Харкові, Наталія Юстівна показала свій талант до складання історичних оповідань для дітей. Розповідь написана на основі ретельно опрацьованих і осмислених джерел, сам же матеріал подано в доступній і зрозумілій формі для дітей старшого шкільного віку.

У статті вміщено зноски, які містять історичні коментарі, або пояснюють певні терміни, чи виклад матеріалу студії. Присвячено статтю українсько-польським відносинам на так званих «кресах» – околицях. Так називали поляки в другій половині XVI–XVII ст. південну Україну, що входила тоді до складу Польської держави і була на околицях її, на межі зі степом¹⁸³. Наталії Юстівні вдалося, використовуючи художню розповідь, показати суперечності, конфлікти, які існували на прикордонні, відносини між землевласниками і підлеглими. Не оминула увагою дослідниця і шлюбно-сімейних відносин на кресах. Зауважила, українські жінки південноукраїнських земель XVI–XVII ст. не залишалися позаду чоловіків: вони теж брали участь у війнах, часто керували навіть військовим загоном. З цього приводу один із героїв оповідання «На кресах» промовив: «І знаєте є жінки, їй богу не гірше за справжнього вояку»¹⁸⁴.

Сферою зацікавлення Н. Мірзи-Авакянц були селянські виступи 1905–1907 років, їх причини, мета, перебіг. У цій формі соціального протесту історик відзначила активність селянки і її рівноправність з чоловіком-селянином¹⁸⁵. Середняцька і незаможна жінка на початку XX ст. опинилась у

¹⁸³ Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 8.

¹⁸⁴ Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 8.

¹⁸⁵ Мірза-Авакянц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1931. – № 1–2. – С. 151.

складних соціально-економічних умовах. Вона змушена була відриватися від родини, йти на заробітки, що й часто призводило до порушення шлюбно-сімейних приписів. Нерідко жінки поряд із чоловіками брали до рук зброю, боролися свої права.

Досліджуючи проблеми історії українського судочинства, Наталія Юстівна опублікувала ґрунтовні студії про роль громади, норми права та типи злочинів у судовій практиці. Учена велику увагу присвятила шлюбно-сімейним відносинам, девіантній поведінці подружжя тощо.

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, слід виділити три періоди їх розвитку, залежно від способу регулювання та юрисдикції: у першому – шлюб і сім'я регулювалися звичаєвим (традиційним) правом (язичницький період), другому – канонічним (церковним), третьому – світським (державним) законодавством. У різні історичні епохи кожен із цих видів правового регулювання перебирав на себе монополію регулювання шлюбно-сімейних відносин. Наталія Мірза-Авакянц, аналізуючи історію українського судочинства XVII ст., не оминула своєю увагою і шлюбно-сімейні конфлікти, розлучення, девіантну поведінку жінок і чоловіків¹⁸⁶.

Громадська думка впливала на людей ранньомодерного суспільства, адже від неї залежало нормальне, безконфліктне життя людини в соціумі. Вирішуючи свої шлюбно-сімейні конфлікти, селяни спочатку зверталися до громади.

¹⁸⁶ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч. 2–3. – С. 79–96; Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1927. – № 6. – С. 63–75.

Безкомпромісне дотримання традицій у всіх сферах життя, у тому числі і в духовній, підозріле ставлення до всього нового відповідало потребам самозбереження і відтворення традиційної системи відносин. Сім'я, сільська громада (община, мир) і парафія були універсальними органами управління людиною та її повсякденним життям.

Шлюбно-сімейні відносини в селі мали не скільки інтимний, стільки публічний характер. У весіллі («акте весельном») брало участь майже все село. Усі сімейні конфлікти – розподіл майна, непокора дітей батькам, перелюб, застосування фізичної сили до домочадців та інші – розглядалися на общинних сходах. Публічність усіх міжособистісних відносин у селі була наслідком підкорення селянина чітким, незаперечним нормам поведінки.

Починаючи з XVI ст., шлюбно-сімейні відносини в українських землях регулювалися нормами світського права. Першими пам'ятками права були Литовські статuti у трьох редакціях – 1529 р., 1566 р., 1588 р., які містили норми державного, адміністративного, цивільного, шлюбно-сімейного та інших галузей права.

З другої половини XVII ст., після підписання Березневих статей 1654 р., посилювся наступ Московської держави на права і вольності українських земель. Політична система Гетьманату, заснована на демократичних засадах воєнно-козацької системи, суперечила самій природі монархії (пізніше – абсолютизму) – єдиновладному правлінню. Центризм та імперський характер московських (потім – російських) царів не міг примиритися з децентралізацією автономної Гетьманщини.

Особливістю шлюбно-сімейних відносин XVI–XVII ст. було те, що вони регулювалися переважно нормами звичаєвого і писаного права. Родинні відносини перебували більшою мірою під контролем громади, місцевих органів влади.

Звичаєве право продовжувало функціонувати навіть у тих випадках, коли суперечило основним напрямам світської і церковної політики. Пояснюється це тим, що вони мали об'єктивний характер, глибоко корінилися в усіх сферах життя суспільства. Найповніше звичаєве право діяло в козацькому середовищі. За висновком Т. Єфименко, поширеним було «згадуване в документах «козацьке право», тобто, іншими словами, пережиток архаїчного давньоруського права, видозміненого під впливом соціальних умов українського життя»¹⁸⁷.

Соціальний лад у селі залежав від індивідуальних відхилень від традиційних, усталених норм кожного члена сільської общини. У традиційному суспільстві моральна поведінка кожного члена сільської громади (зокрема, порушення норм сексуальної моралі) підлягала публічному осуду і покаранню.

Н. Мірза-Авакянц, ґрунтовно дослідивши «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII ст.», на конкретному матеріалі виявила характерні риси судової практики Полтавського полку. Актові книги зафіксували реальні, життєві факти, а не просто являли собою канцелярську форму, позбавлену правдивого ґрунту. Осмисливши справи, дослідниця цілком слушно акцентувала увагу на великій ролі громади в Полтавському городовому суді. Ця риса була не випадком, а наслідком соціально-економічних обставин. Учена виявила особливості у цьому регіоні землеволодіння – переважало дрібне і середнє, а не велике, і «полтавський козак та селянин, почувавши під собою міцний економічний ґрунт, був повноправним громадянином, а не панським

¹⁸⁷ Єфименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем : [в 2-х т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 649.

підданим чи залежним од пана. Через це громада, як впливова одиниця щоденного суспільного життя, не відсутня ще старшинським урядом, повно й яскраво виступає у практиці Полтавського суду»¹⁸⁸.

Судова колегія складалася з трьох елементів: представників від козацтва, міщан і громади. У XVII ст. громада відігравала провідну роль і її вплив виходив далеко за межі судової діяльності, охоплюючи повсякденне життя людини: добре знала кожного зі своїх членів, контролювала його, повідомляла про підозрілі вчинки людини і ловила «на гарячому». Тож громадський контроль над кожним був справжній і всеохоплюючий. Так, у 1665 р. розглядалася справа полтавського млинаря Вакули з наймитом, котрий, будучи одруженим, звабив доньку Вакули, а також підмовив її та пасинка на крадіжку грошей у батька. Бачачи таке накопичення злочинів, суд звернувся до громади, якій і передав ведення справи і винесення вироку¹⁸⁹.

Н. Мірза-Авакянц проаналізувала приклади солідарності, заступництва громади у вирішенні шлюбно-сімейних справ. Траплялося, що найтяжчі кари замінювалися легшими, бувало злочинця зовсім звільняли від них. Наприклад, перелюбників М. Ткачиху та Я. Мировського суд ухвалив скарати на смерть, але через наполягання громади страту було замінено штрафом. Таких справ траплялося багато, бо «козацькі суди, так само як і громада, керувалися в більшій мірі громадськими поглядами й звичаями, як нормами права писаного, і охоче відкидали останні, якщо ті йшли всупереч з фактами життєвого досвіду»¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч. 2–3. – С. 81–82.

¹⁸⁹ Там само. – С. 92.

¹⁹⁰ Там само. – С. 93.

Н. Мірза-Авакянц проаналізувала актові шлюбно-сімейні справи і підкреслила, що ступінь впливу громади відрізнялася територіально і хронологічно, втрачаючи свій вплив з кінця XVII–XVIII ст. На Полтавщині ж роль громади відзначалася тривалим впливом і зберігалася навіть до кінця XVIII ст. Це дослідниця підкріпила конкретними фактами.

Історик Н. Мірза-Авакянц, ретельно простудіювавши актові матеріали, дійшла до висновку, що у Гетьманщині навіть у другій половині XVII – початку XVIII ст. суди спиралися переважно не на писані закони – Магдебурзьке право і Литовські статuti, а вироки виносили частіше на основі звичаєвого (козацького) права. Кодекси залишалися тільки правочинними, в яких судді шукали поради й допомоги, але від їх норм постійно відступали, якщо вони суперечили юридичним поглядам і звичаям. Дослідниця проілюструвала це численними шлюбно-сімейними справами. Наприклад, Ю. Різнику, котрий забив дружину, а отже, згідно з Литовським статутом підлягав страті, полтавський суд, зважаючи на малолітніх дітей злочинця, наказав до смерті виконувати церковну епитимію. Цей вирок суперечив нормам Литовського статуту, що вважав убивство одного з подружжя за особливо тяжкий злочин. У 1688 р. перелюбників П. Панченка і Г. Панасихи, відповідно до писаного закону, мали стратити, однак законний чоловік жінки і дружина підсудного пробачили злочинців, тому суд змінив рішення: перелюбникам слід було лише заплатити штраф¹⁹¹.

В українському соціумі існувала категорія людей, нестатечна поведінка яких викликала підозру. З особливою підозрою громада ставилася до шинкарів і шинкарок, тому й

¹⁹¹ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Мірза-Авакянц // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Х., 1927. – № 6. – С. 65–66.

покарання для них не шкодували. Загалом особливості судових вироків, на думку Н. Мірзи-Авакянц, мали педагогічно-моральний підхід: кара злочинця була засобом морального впливу на населення, не допущення подібних соціальних відхилень у майбутньому¹⁹².

Ті, хто бажав укласти шлюб, виконували ряд умов і формальностей, встановлених канонічними приписами. Священик мав провести відповідний акт шлюбного обшуку (опитування) – попереднє з'ясування через розпитування наречених, їхніх родичів і поручителів, поміщиків, вивчення письмових документів, чи існують перешкоди для вінчання. Цим самим майбутньому шлюбу надавалася публічність. У 1701 р. у Прилуцькому суді розглядалася справа: бажуючи побратися з Вуцькою, стадник Васько звернувся до священика, але той відмовився вінчати, доки пан не засвідчить, що він не одружений. Пан написав, що стадник має чотири дружини, а Вуцька мала бути вже п'ятою. Обоє наречених було притягнуто до суду. На суді Васько заперечував свідчення пана й запевняв, що Вуцька мала бути лише другою дружиною. Проте суд ухвалив Васька вигнати, а Вуцьку, невідомо за що, скарати канчуками¹⁹³.

Водою українських судів була неясність характеру, невизначеність розмірів і відсутність градацій кар. У різних справах траплялися різноманітність і безсистемність у заміні однієї карі іншою. Так, наприклад, чоловікові, який звинувачувався у двоєженстві, було ухвалено більш суворо міру покарання, ніж троєженцеві.

Розглядаючи типи злочинів, характерні для другої половини XVII ст., Н. Мірза-Авакянц зазначила, що через брак джерел відсутня їх статистика, тому й важко простежити,

¹⁹² Там само. – С. 69.

¹⁹³ Там само. – С. 70.

який злочин був найпоширеніший. Тому дослідниця заперечила тезу історика О. Левицького, котрий указав, що серед тогочасних карних справ чи не найбільший відсоток складали справи за перелюб. Н. Мірза-Авакянц, простудіювавши акти Полтавського, Бориспільського, Пирятинського й Стародубського полків, зробила висновок, що вони не дають підстав для такого висновку. Найбільша ж кількість справ була порушена через крадіжки і грабунки майна¹⁹⁴. Крім того, дослідниця розглянула шлюбно-сімейні справи, виявила, що, наприклад, типовими справами для м. Пирятин було «чужоложество» (подружня зрада) в різних формах, однак із 175 карних справ, розв'язаних судом, 49 припадало на «чужоложество», зґвалтування та незаконне співжиття, тоді як у Полтавському суді подібні справи траплялися рідко, принаймні, протягом тих років, коли друкувалися акти¹⁹⁵.

Одним із складових елементів історії повсякденності є шлюбно-сімейні відносини, яким учена приділила велику увагу. Н. Мірза-Авакянц висвітила вплив звичаєвого і світського права на їх регулювання і довела, що у другій половині XVII ст. родинні конфлікти розв'язувалися найчастіше на основі звичаєвого (традиційного) права, а не писаного законодавства.

Принагідно зазначимо, що студії Наталії Юстівни присвячені історії українського судочинства зацікавили німецьких учених в період нацистської окупації в роки Другої світової війни. Доктор Франц Кляйне у звіті про поїздку в Україну у квітні-серпні 1942 році писав про те, київська історик Н. Мірза-Авакянц досліджувала питання німецького права, в тому числі Магдебурзького, та його вплив на

¹⁹⁴ Там само. – С. 71–72.

¹⁹⁵ Там само. – С. 82.

українські закони, що особливо цікавило нацистів. Ф. Кляй-не навіть зазначив, що вона зі своїми лекціями виступала на Західній Україні. Згодом учена стала жертвою сталінських репресій¹⁹⁶.

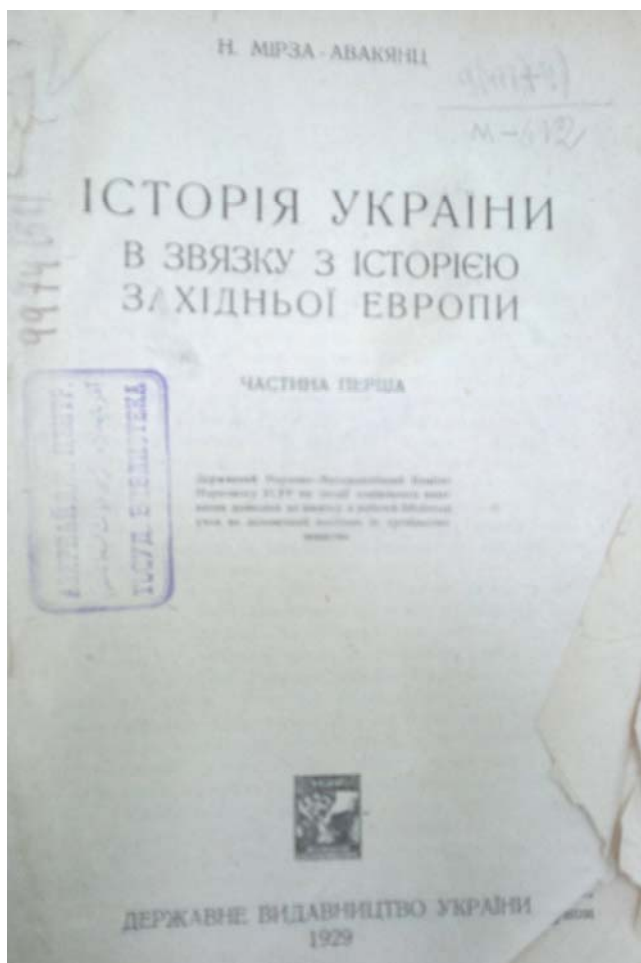
Студії Н. Мірзи-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні, а деякі – навіть випередили свій час за глибиною охоплення й опрацювання джерел, теоретичного осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України. Чого варта лише її праця «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи»¹⁹⁷, яка була видана російською і українською мовою. У ній дослідниця однією з перших у вітчизняній історіографії вписала історію України у західно-європейський контекст, проаналізувала процес інтегрування України в Європу, насамперед через Польщу і Чехію. У роботі магістральною лінією проходить теза про єдність слов'янства.

Державний науково-методологічний комітет Наркомосу УСРР по секції соціальне виховання дозволив використовувати роботу «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи» як допоміжний посібник для учнів із суспільствознавства. З'явилося і ряд схвальних рецензій на неї, зокрема одну з них підготував В. Пархоменко¹⁹⁸. Учений лише шкодував з того, що книгу доведено лише до XVI ст. й історії України присвячено небагато сторінок.

¹⁹⁶ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 47 зв.

¹⁹⁷ Мірза-Авакянц Н. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1929. – Ч. I. – 246 с.

¹⁹⁸ Пархоменко В. [Рецензія]. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы // Червоний шлях. – 1929. – № 4. – С. 213.

Обкладинка праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц
«Історія України в зв'язку з історією Західної Європи»

У працях із методики викладання історичних дисциплін Н. Мірза-Авакянц обґрунтовувала відхід від традиційних академічно-університетських викладів лекційних курсів, натомість пропонувала запровадити нові форми роботи між

викладачами і студентами, як от бесіди, екскурсії, лабораторні заняття¹⁹⁹. Звісно, в статтях вчена критикувала до-революційну педагогіку, застарілі методи роботи, однак вона була далекою від політизації навчального процесу і намагалася уникнути його ідеологізації, швидше за все, дбала про доступне навчання і нові методи, які б могли його забезпечити. Учена намагалася зберегти кращі традиції національної школи.

У середині 1920-х років Наталія Юстівна почала писати рецензії на праці колег і наукові часописи. У 1924 році в часописі «Знання» було опубліковано її рецензію на роботу М. Левіна і О. Юргенса «Литературная хрестоматия по политической экономии»²⁰⁰. Вчена високого оцінила хрестоматію з політичної історії, зазначивши, що вона буде корисною не лише для читання, але й у роботі різних гуртків із соціально-економічної історії. Рецензія не позбавлена і деякої критики, зокрема, «хоч уривки підібрано не завжди вдало, і часто вони дуже короткі, що перешкоджає утворенню повного вражіння, але втім «літературна хрестоматія» дає багато: вона втілює абстрактні положення політичної економії в живі картини людського життя, надає їм тієї конкретності, чого їм так бракувало, а через це легше і приступніше для розуміння стає економічна теорія»²⁰¹.

1924 року у часопису «Червоний шлях» з'явилася рецензія Н. Мірзи-Авакянц на науковий часопис з українознавства «Україна» (1–2 частини) за редакцією М. Грушев-

¹⁹⁹ Мірза-Авакянц Н. Ю. До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1928. – № 5–6. – С. 172–173.

²⁰⁰ Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. Левин М., Юргенс О. Литературная хрестоматия по политической экономии // Знання. – 1924. – № 35–36. – С. 32.

²⁰¹ Там само.

ського. Протягом 1924–1930 рр. журнал виходив, як орган Історичної секції УАН. Мав такі відділи: література, мова, археологія, мистецтво, історія та ін. У 1924–30 рр. Співробітниками часопису були: Д. Багалій, М. Василенко, М. Возняк, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Житецький, І. Крип'якевич, М. Макаренко, В. Новицький, О. Новицький, М. Петровський, В. Перетц, В. Романовський, Ф. Савченко, О. Сиявський, К. Студинський, М. Ткаченко, В. Щербина та інші.

Н. Мірза-Авакянц високо оцінила актуальність і національну орієнтованість часопису, підсумувавши: «<...> 1–2 ч. «України» має великий науковий інтерес і треба лише побажати, щоб на ділі видання це притягло наукові кола всієї України»²⁰². Шкодувала вчена лише з того, що в книзі, присвяченій пам'яті О. Левицького, відомого історика, етнографа, члена редколегії «України» немає, крім некролога, жодної статті або навіть замітки, які б характеризували наукові праці діяча, з'ясовували місце в українській історіографії, або простого переліку його праць.

Паралельно з науковою роботою на науково-дослідній кафедрі історії української культури Наталія Юстівна з 1925 року працювала у Державному видавництві України. З 1924 року перебувала на посаді секретаря журналу «Шлях освіти» – науково-педагогічного часопису, органу Наркомосвіти УРСР. Широка програма журналу охоплювала питання освіти політики й організації освіти, соціального виховання, професійної освіти, політично-освітньої роботи, педології, методології, проблем підвищення кваліфікації викладацьких кадрів, освітньої практики, педагогічної преси, шкільних підручників, зокрема журнал містив багату

²⁰² Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М.Грушевського. – Кн. 1–2, 1924 р. // Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 294.

бібліографію та інформації з досягнень педагогіки європейських народів та СРСР, повідомлення з учительських з'їздів, наукових дискусій тощо.

Обкладинка часопису «Шлях освіти»

Крім того, Н. Ю. Мірза-Авакянц працювала відповідальним секретарем часопису «Радянська освіта» – громадсько-педагогічного місячника, органу Народного Комісаріату Освіти УРСР і Укрбюро ЦК робітників освіти. Спершу головним редактором часопису був О. Шумський, пізніше М. Скрипник.

Н. Мірза-Авакянц не полишала й педагогічну діяльність. Викладала історію України в Харківському інституті народної освіти та читала курс українознавства в Харківському ветеринарному інституті. З осені 1925 р. Наталія Юстівна увійшла в число штатних професорів Харківського інституту народної освіти. Тривалий час ректором інститут був М. Гаврилів (1885–1932) – український педагог, політик, діяч культури. Коли проаналізувати його біографію, то виявимо знайомство і ділову співпрацю з Н. Мірзою-Авакянц ще в Полтаві. Учені працювати в одних установах. Так, М. С. Гаврилів з грудня 1920 року був завідувачем Центрального Пролетарського музею в Полтаві (нині – Полтавський краєзнавчий музей). З березня 1922 року працював політичним комісаром Полтавського інституту народної освіти та кооперативного технікуму, згодом став ректором Полтавського інституту народної освіти. У грудні 1924 року М. Гаврилів став ректором Харківського Інституту народної освіти.

Очевидно, тут спрацювали зв'язки, і Наталію Юстівну за протекцією М. Гавриліва було запрошено на роботу в Інститут. Їй було доручено завідування кабінетом історії України інституту²⁰³. Тут продовжував вдосконалюватися її талант як неперевершеного лектора і викладача. Відомий український письменник, літературознавець Григорій Нудьга, будучи студентом філологічного факультету інституту, згадував: «Здається, в Харкові почала нам читати історію України Мірза-Авакянц. Прекрасно знала і прекрасно читала»²⁰⁴.

²⁰³ Наука и научные работники СССР. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. – Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – С. 257.

²⁰⁴ Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик / Упорядкування В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 146.

Н. Ю. Мірза-Авакянц працювала також у різних гуртках, організованих Головполітосвітою, що керувала організацією агітаційно-пропагандистської та політико-освітньої роботи серед молоді й дорослого населення.

З листопада 1925 року Н. Мірзу-Авакянц було обрано на посаду голови Предметної комісії соціально-економічного відділу Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. У 1926/1927 роках вона була переобрана цю посаду. Крім роботи зі студентами, вчена проводила заняття на семінарі підвищеного типу з історії України та етнології²⁰⁵, яким керувала за дорученням кафедри історії української культури та Предметної комісії²⁰⁶. На початку 1927 року Наталію Юстівну було обрано в члени бюро Харківської окружної секції наукових робітників і працювала там у Культкомісії (була головою Бібліотечної комісії). Брала участь у роботі різних курсів з українознавства, читала лекції та керувала семінаром з історії України²⁰⁷. Згідно з міркуваннями дослідника С. Водотики, в цей час Н. Мірза-Авакянц стала одним із кращих методистів у вищій школі УСРР²⁰⁸.

Така активна робота Наталії Юстівни була підтримана академіком Д. Багалієм. Впевнено можна стверджувати, що вона була однією із найталановитіших учениць вченого у 1920-х роках. В автобіографії він писав, що «<...> я щасливий, що у мене є заступники – дійсний член нашої

²⁰⁵ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. Багалія (1921–1934 рр.) / О. Богдашина. – Х. : Друкарня ХВУ, 1994. – С. 78.

²⁰⁶ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 137.

дослідчої катедри Н. Ю. Мірза-Авакянц, що вже викладає там історію України і М. Горбань, що я його рекомендував як свого замісника на допомогу Наталії Юстівні»²⁰⁹. Дмитро Іванович уважав Наталію Юстівну «душею колективу», доручав їй творчі проекти, активно залучав до викладацької і видавничої діяльності. Звісно, це допомагало вченій зростати як науковцю, педагогу, організатору.

Співробітники кафедри історії української культури брали активну участь у роботі різних всесоюзних, республіканських та громадських організацій. Н. Мірза-Авакянц співробітничала з Українським товариством робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву²¹⁰, відповідальним секретарем якого був М. В. Гаврилів.

Окремою сторінкою діяльності Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури була організація і проведення у 1926 році святкування 70-ліття академіка Д. Багалія та 50-річчя його наукової діяльності, що відбувалося за участю Всеукраїнської академії наук у Харкові. Саме Наталії Юстівні було доручено проводити урочистості, зачитувати вітальні телеграми від Предметної комісії соціально-економічного відділу Харківського ІНО²¹¹. Відповідальність за проведення заходів було покладено ще на двох співробітників кафедри – М. Горбаня (1899–1973) –

²⁰⁹ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Д. Багалій. – Х. : ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – С. 193.

²¹⁰ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. Багалія (1921–1934 рр.) / О. Богдашина. – Х. : Друкарня ХВУ, 1994. – С. 88.

²¹¹ Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського / Д. Багалій. – Х. : ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – С. 351.

історика, архівіста, письменника та О. Водолажченко (1888–1972) – історика, філолога, архівіста, перекладача.

У 1929 році в часописі «Шлях освіти» була опублікована стаття Н. Мірзи-Авакянц, присвячена академіку Д. Багалію. У ній Наталія Юстівна назвала Дмитра Івановича досвідченим науковцем, уважним і доброзичливим керівником²¹².

19 лютого 1929 року вона увійшла поряд із академіком Д. Багалієм, професорами О. Оглобліним, С. Семковським, М. Слабченком, В. Барвінським, М. Рубачем, М. Камишаном до Комісії по присудженню вченого ступеня доктора історії української культури за всіма процедурними правилами професору М. Яворському. Хоча вчений в цей же час очолював соціально-історичну секцію Експертно-кваліфікаційної комісії при Укрнауці. Н. Ю. Мірза-Авакянц написала розлогу рецензію на третій том його праці «Україна в добу капіталізму»²¹³. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х років науковий статус Наталії Юстівни був високим. Д. Багалій доручив їй керування семінаром аспірантів при науково-дослідній кафедрі історії української культури. Це було надзвичайно почесно і відповідально, бо йшлося про підготовку нової генерації істориків. Наталія Юстівна була одним із кураторів семінару з української історіографії для аспірантів 3 курсу, де керувала темами «В. Липинський» і «М. Яворський»²¹⁴, вела лекторій на секції «Передкапіталістична історія України» з історії соціальних рухів у Гетьманщині та Слобожанщині, зокрема в період революційних подій

²¹² Мірза-Авакянц Н. До 70-річчя академіка Д. І. Багалія / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1927. – № 11. – С. 138.

²¹³ Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х – 1941 рр.) / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 130.

²¹⁴ ВР ІЛ, ф. 37, спр. 487, арк. 19.

1648 року²¹⁵. Відомий історик, архівіст і письменник, учень академіка Д. Багалія, М. Горбань (1899–1973) у своїх пізніших свідченнях пригадував, що орієнтувався в своїй роботі з аспірантами програмкою, укладеною Н. Ю. Мірзою-Авакянц²¹⁶.

Н. Мірза-Авакянц у 1930 році підготувала ґрунтовну студію з історіографії історії України другої половини ХІХ – початок ХХ ст. за 1917–1920 рр.²¹⁷. У ній вчена з марксистських підходів проаналізувала праці вчених із проблем історії України. Скоріше за все, дана стаття була даниною часу, адже вже закрутився маховик репресій і Наталія Юстівна це відчувала, тому треба було балансувати між совістю, власними переконаннями і владою. Підсумовуючи студію, вчена зазначила, що «завдання дальшого ступеню роботи наших істориків – поглибити науково-дослідницький бік праці, щоб, спираючись, з одного боку, на докладне та уважне вивчення архівних і статистичних матеріалів, з другого – на марксівську методу їхнього освітлення, дати всебічну аналізу визначних явищ господарства та класової боротьби на Україні за названої епохи»²¹⁸.

Інтелектуальне оточення вченої було справді достойним і солідним. Н. Мірза-Авакянц підтримувала зв'язки з вчени-

²¹⁵ Там само, спр. 485, арк. 5; спр. 477, арк. 3.

²¹⁶ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / І. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – С. 567.

²¹⁷ Мірза-Авакянц Н. Ю. Огляд літератури з історії України (другої половини ХVІІ–ХХ ст.) в УРСР за р.р. 1917–1927 / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Бібліографічний збірник, присвячений Х річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927). – Х., 1930. – С. 28–32.

²¹⁸ Мірза-Авакянц Н. Ю. Огляд літератури з історії України (другої половини ХVІІ–ХХ ст.) в УРСР за рр. 1917–1927 / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Бібліографічний збірник, присвячений Х річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927). – Х., 1930. – С. 32.

ми, громадськими діячами, листувалася, обмінювалася досвідом. Відомо, що вона товаришувала з українською письменницею, членом літературного об'єднання «Плуг» Н. Романович-Ткаченко (1884–1933). З 1923 року Наталія Юстівна публікувала її статті в часописі «Червоний шлях»²¹⁹.

У Харкові (можливо, в Полтаві) Наталія Юстівна зробила спробу знову створити родину. Вона вийшла заміж за Андрія Мефодійовича Браташевського, вчителя географії середньої школи. Збереглися архівні відомості, які свідчать про те, що Андрій і Наталія, вірогідно, познайомилися ще в Полтаві. Адже в 1923 році колишній інспектор банку А. Браташевський подавав заявку на працевлаштування в Губернський відділ народної освіти²²⁰. У 1926 році у подружжя в Харкові народився син Ігор. Весь час із родиною Наталії Юстівни проживала її хвора мати, яка змушена була виїхати зі свого маєтку в Хоцьках, який у неї відібрала нова влада. Підросла дочка Міра. Мешкала родина в Харкові, спочатку на вулиці Чернишевського, 62, кв. 5²²¹, а згодом – по вулиці Басейній 16, кв. 5²²².

У цей період Наталії Юстівні довелося тяжко працювати, суміщати родину, догляд за маленькою дитиною і роботу, бо треба було забезпечувати сім'ю. Траплялося, що дитина хворіла, і тоді вчена розривалася між родиною і роботою²²³.

Із заснуванням у структурі Всеукраїнської академії наук Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби

²¹⁹ ІР НБУВ, ф. 121, спр. 111, арк. 1.

²²⁰ ДАПО, ф. 495, оп. 1, спр. 4, арк. 188.

²²¹ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 4.

²²² Наука и научные работники СССР. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. – Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – С. 257.

²²³ ІР НБУВ, ф. 121, спр. 111, 1 арк. 1.

на чолі з академіком Д. Багалієм, Наталія Юстівна увійшла до її складу²²⁴. Навколо цієї установи згуртувалось чимало молодих талановитих дослідників: О. Оглоблін, О. Багалій-Татарінова, Н. Полонська-Василенко, В. Ромновський, М. Горбань, В. Міяковський, М. Слабченко, М. Яворський. Не дивлячись на недовгий термін свого існування, численні бюрократичні перепони та тиск з боку компартійних органів, Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. посіла чільне місце в українській історіографії, а праці її членів продовжують зберігати свою актуальність і для сучасних науковців.

Наталія Юстівна, зарекомендувавши себе як дослідниця соціально-економічних заворушень в Україні, прагнула втілити свої задуми в життя. У планах Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. за нею були заявлені теми «Селянські рухи на Україні за XIX ст.», «Селянські рухи на Правобережжі за часів повстання 1831 року» та «Селянські рухи на Київщині в 1830-х – 1840-х рр.»²²⁵.

У планах наукового розвитку Н. Мірзи-Авакянц була участь у роботі Комісії Всеукраїнської академії наук для розробки історії Слобожанщини і Лівобережжя на чолі з академіком Д. Багалієм, до складу якої мали увійти члени Харківської науково-дослідної кафедри з історії української культури. У планах був випуск двох колективних робіт, однієї – під керівництвом Наталії Юстівни на тему «Господарство на Лівобережній Україні другої половини XIX віку», другої – Микола Горбань мав опрацювати хру-

²²⁴ Лист О. Оглобліна до Д. Багалія від 22 квітня 1929 року // Стариков Г. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 10–11. – С. 90.

²²⁵ ВР ІЛ, ф. 37, спр. 531, арк. 3 зв.

щовський перепис 1732 року, як джерело з економічної історії Слобожанщини першої половини XVIII ст.²²⁶. У планах на найближчу перспективу також була розробка Н. Мірзою-Авакянц тем із соціально-економічної історії Лівобережної України новітнього часу: «Заробітчанство на Лівобережжі», «Поміщицьке господарство на Лівобережжі другої половини XIX ст.» та суспільно-політичних рухів XIX ст.: «Революційні організації на Лівобережжі», «Селянський рух 1902 року на Полтавщині»²²⁷.

Однак, із цього проекту нічого не вийшло. Незабаром цю Комісію з'єднали з Комісією для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., а вченій довелося брати участь у не скільки наукових, стільки ідеологічних проектах Історичного напрямку Всеукраїнської академії наук.

Зокрема, у листі від 18 лютого 1930 року керівник Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. професор О. Оглоблін у листі до Д. Багалія писав: «Може б Мірза-Авакянц розщедрилася на якусь доповідь чи статтю невеличку»²²⁸. Також просив Д. Багалія посприяти Наталії Юстівні в підготовці статті «Що дають твори В. І. Леніна для методології вивчення селянського господарства другої половини XIX стор.», а на 1932 рік поставив на обговорення доповідь вченої «Хмельниччина в сучасній українській історіографії»²²⁹.

1930-ті роки розпочалися з нового наступу сталінізму. Відбувалися процеси згортання політики українізації, все відвертіше впроваджувалася в наукове життя марксистська

²²⁶ ВР ІЛ, ф. 37, спр. 533, арк. 2.

²²⁷ Там само, арк. 4.

²²⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 46043, арк. 3.

²²⁹ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / І. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С.567.

ідеологія. Почався погром наукових шкіл. Не unikнула нищівної критики і школа академіка Д. Багалія. Умови праці на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури стали вкрай несприятливими. Історія України все більше поглиналася історією СРСР²³⁰.

У 1929 році в газеті «Комуніст» – органі Київського обкому КП(б)У С. Штейн опублікував розгромну рецензію на працю. Мірзи-Авакянц «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи». Рецензент зазначив, що робота не відповідає марксистському погляду, «часом автор збивається на суб'єктивно-народницькі методи»²³¹, звинуватив у прихильності до теорії Томаса Мальтуса про народонаселення. Наприкінці С. Штейн підсумував, що «в основу суспільного процесу автор кладе принцип зросту населення. Дозволю собі нагадати, що історик, який претендує на марксиста-історика треба було б шукати причини суспільного прогресу не в законі абсолютного перенаселення, а в розвиткові виробничих сил»²³².

Очевидно, зрозумівши безперспективність наукової роботи, Наталія Юстівна перейшла в сферу археографічної роботи, яка була менше заідеологізованою, а тому і не такою небезпечною. У 1930 році вона стала членом секції соціально-економічної історії України Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР, запланувала низку джерельних збірок, як от «Збірник матеріалів з історії

²³⁰ Оглоблін О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування / О. Оглоблін // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. I. – С. 413.

²³¹ Штейн С. [Рецензия]. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. Державне видавництво України і Госиздат. 1928 р., стор. 270. Ц. 1 крб. 70 коп. // Комуніст. – 1929. – № 69. – С. 6.

²³² Там само.

робітничого руху на Україні за імперіалістичної доби», а разом із архівістом П. Біликом опрацювала тему «Матеріали до історії селянського повстання 1902 року». З популярного в ті роки видавничого проекту про дослідження історії заводів вона включила до видавничих планів Археографічної комісії Центрального архівного управління «Матеріали з історії Брянського заводу [м. Катеринослав]». Звісно, це були праці пропагандистського спрямування, але нічого не можна було вдіяти. Це була данина часу. Певний час Наталія Юстівна обіймала посаду заступника голови Комісії по виданню «Архіву Коша Запорозької Січі».

Поступово Н. Мірза-Авакянц опинилася в числі тих істориків, яких почала критикувати радянська влада за відхід від марксистсько-ленінської методології. Реорганізація академічної науки відбувалася на тлі масових арештів у справі так званої «Спілки визволення України» – показової справи, сфабрикованої ОГПУ УРСР, яка викривала вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції. Метою її була дискредитація провідних діячів української культури та громадського життя, жертвами справи стали також деякі співробітники Всеукраїнської академії наук на чолі з академіком С. Єфремовим. Стурбоване цим керівництво Академії наук поспішило відмежуватися від своїх колег. Д. Багалій разом з іншими академіками (О. Корчак-Чепурківським, С. Семковським, О. Соколовським, О. Палладіним) брав активну участь у публічному засудженні звинувачених у «контрреволюційній» діяльності вчених. 20 січня 1930 року було заарештовано співробітника Д. Багалія академіка М. Слабченка. Згодом у радянській пресі розпочалася кампанія критики, спрямована персонально проти Д. Багалія, якого звинувачували у «псевдомарксизмі», відсутності «пролетарської войовничості» і, врешті-решт, ворожості до радянської влади.

Наталія Юстівна виявилася втягнутою в ідеологічні дис-

кусії, обравши шлях критики своїх колег, також дісталася від неї і її вчителю, академіку Д. Багалію. Звісно, ця сторінка біографії не прикрашає вчену. Однак, жінку загнали в глухий кут, вона зрозуміла, що не варто йти проти системи. Тим паче, треба було рятувати родину, адже на руках у неї було двоє дітей і хвора матір. Таким чином критика колег врятувала Наталію Юстівну та її родину від репресій і арештів, але переслідувань її самої уникнути не вдалося.

9 лютого 1932 року помер академік Д. Багалій. У 1933 році припинила свою діяльність Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури. Значна частина її членів опинилася в таборах або на засланні ²³³.

У 1934 році Наталія Юстівна з сім'єю переїхала в Луганськ, де їй вдалося влаштуватися на роботу в Донецький інститут народної освіти (1924–1934 рр.), який пізніше був реорганізований у Ворошиловградський педагогічний інститут.

Учена активно включилася в навчальний процес, розробляла проблеми середньовічної історії України, історії Гетьманщини, методики викладання історії. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою професоркою всього студентства. Видатний український літературознавець Григорій Костюк у спогадах «Зустрічі і прощання» писав: «Історію почала читати професор Мірза-Авак'янц, Наталія Юстівна, відома авторка багатьох досліджень з історії, наукова співробітниця, на той час уже розгромленої, кафедри академіка Багалія. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою

²³³ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упор. Р. Пиріг (керівник). – К. : Інститут історії України НАН України. – Ч. I. – С. 5–6.

професоркою всього студентства»²³⁴. Заняття Наталії Юстівни відрізнялися глибиною і майстерністю. Однак попрацювала Наталія Юстівна у Луганську недовго.

Луганський державний педагогічний інститут

З новою силою розгорнулося винищення «ворогів» після вбивства члена політбюро ЦК ВКП(б) і члена Президії ЦВК СРСР С. М. Кірова, яке сталося в Ленінграді 1 грудня 1934 р. Викритими ворогами стали викладачі української мови, діалектичного матеріалізму, історії та інших дисциплін інститут. Було ретельно перевірено книжковий фонд фундаментальної бібліотеки, з якого вилучили та знищили 300 примірників троцькістської та націоналістичної літератури. Почалося шельмування Н. Ю. Мірзи-Авакянц. На загальноінститутських партійних зборах, що відбулися 31 січня 1935 року, її звинуватили в тому, що «недостатньо долає

²³⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади у двох книгах / Г. Костюк / Передм. М. Жулинського. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – С. 452.

своє націоналістичне минуле, в лекціях опошляє М. М. Покровського, говорячи, що в нього є помилки»²³⁵. Вчену було звільнено з роботи

Навесні 1935 року вона з родиною переїхала до Києва. Розпочинався «київський», останній, період, життєвого і творчого шляху вченої.

Отже, «харківський» (1924–1934 рр.) і «луганський» (1934–1935) етапи творчих пошуків Наталії Мірзи-Авакянц були плідними в особистій і науковій біографії вченої. Це були етапи найвищого піднесення її діяльності. У цей період вона стала співробітницею науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. Багалія. Це була етапна подія в її житті, адже дозволило увійти в коло визнаних учених послідовників і учнів Д. Багалія – М. Сумцова, О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко, В. Веретеннікова, М. Горбаня та багатьох інших. У результаті опрацювання багатьох джерел Наталією Юстівною було опубліковано велику кількість (понад) 20 наукових праць – підручників, посібників, монографій, статей, рецензій.

У Харкові вчена намагалася налагодити особисте життя – вдруге вийшла заміж і народила сина. З усіх сил намагалася матеріально забезпечити родину, працюючи одночасно на кількох роботах.

Крім того, це був період початку переслідування вченої у руслі репресивної політики тоталітарної держави, пік якої припав на 30-ті роки XX ст.

²³⁵ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки XX ст. / А. Климов // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 231.

РОЗДІЛ 5. «Київський період» діяльності дослідниці (1935–1940 рр.)

Нова радянська влада вимагала створення і впровадження у маси нових методологічних принципів на засадах марксизму-ленінізму. Велике значення при цьому надавалося підручнику з історії України, який планувалося підготувати силами вцілілих, але перевихованих учених під егідою Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) – системи науково-дослідних установ, створених у Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 року. У Києві, Одесі й Дніпропетровську працювали три філіали асоціації, в кожному з яких діяли три секції: історична, економічна і філософська.

У 1935 році Наталію Юстівну на запрошення наркома освіти УСРР В. Затонського (1878–1938) перевели в Київ з метою очолити семінар для авторів-розробників підручника. Цьому проекту була забезпечена найвища партійна підтримка, бо проводився він під орудою секретаря ЦК КП(б)У і завідуючого відділом пропаганди і преси М. Попова (1891–1937). Як керівник семінару Наталія Юстівна добре розуміла, що одними силами ідеологічно заангажованих науковців ВУАМЛІНу не можливо підготувати якісний підручник. Очевидно, вона запропонувала залучити до створення підручника авторитетних учених О. Оглобліна, М. Петровського (1894–1951) – українського історика-медієвіста, археографа, дослідника історії України XVII–XVIII століть та свого колегу по «харківському періоду» свого життя К. Гуслистого (1902–1973) – дослідника історії України середніх віків, української культури та етнографії. Учений протягом 1930–1931 років був аспірантом Харківського науково-дослідного інституту історії української

культури ім. академіка Д. Багалія і готував дисертацію під його керівництвом. Залучення цих учених до підготовки підручника надавало йому наукового спрямування.

Панас Любченко

Робота в Києві відкрила широкі можливості для дослідницької і викладацької праці Наталії Юстівни. Вона опинилася в оточенні відомих учених, відновила старі знайомства. Працюючи над підготовкою підручника, вчена зустрічалася з багатьма колишніми колегами. Доленосною стала зустріч із колишньою аспіранткою Д. Багалія, дружиною голови Раднаркому УСРР Панаса Петровича Любченка (1897–1937), доцентом кафедри історії народів СРСР Київ-

ського державного університету М. Крупенік, з якою вона товаришувала ще з «харківського періоду». Саме вона допомогла Н. Мірзі-Авакянц перейти на роботу в Київський державний університет, і в 1934 році очолити кафедру історії України. Здавалося, що це мало б підвищити її авторитет, гарантувати успішне майбутнє, творчу працю, перспективи, визнання. Вчена збиралася писати докторську дисертацію.

Наталія Юстівна активно включилася в робочий процес, читала курс історії України й української літератури. Студенти згадували її як чудового лектора, оратора, відзначали її високу фахову підготовку. Однак часи змінювалися і працювати ставало дедалі тяжче. Взявши курс на русифікацію, тодішнє керівництво університету історії України надавало мало значення, вважаючи її «націоналістичною» дисципліною, яка підбурює народ. Фактично, історія України розчинилася в історії СРСР. Тому автоматично Наталія Юстівна зі своїм курсом історії України опинилася в опозиції до партійних керівників в Київському державному університеті.

Очевидно, що така обстановка на історичному факультеті університету штовхнула її увійти в групу тих лекторів, які хоч трохи намагалися боронити українську мову і обстоювали національне спрямування планів викладання історії на факультеті. Її однодумцями в цьому виявилися історики М. Крупенік і К. Штеппа (1896–1958) – історик, медієвіст, етнограф, професор, декан історичного факультету Київського державного університету протягом 1934–1941 років. Ідеологічна оцінка таких намірів учених не забарилася. Почалося цькування Н. Ю. Мірзи-Авакянц. У одній з центральних газет опубліковано статтю, де повідомлялося: «Українську літературу викладає Мірза-Авак'янц, яка в своїх лекціях робить наклеп на колгоспників України, відверто

протягує буржуазно-націоналістичні концепції. Хто ж така Мірза-Авак'янц? У 1918 році вона була вихователькою дітей гетьмана Скоропадського, виключалася з партії за націоналізм, тісно була зв'язана з ворогами народу, які її забрали з Харкова і влаштували в Київському університеті»²³⁶. Хоча й у статті було допущено низку помилок, однак суть звинувачень була в душі часу. Не було сумніву, що Наталію Юстівну чекали сумні часи.

Паралельно з цькуванням і критикою Наталії Юстівни у Києві відповідні процеси відбувалися над її колишніми колегами і однодумцями в Полтаві. У 1936 році велося слідство проти відомого вченого-орнітолога М. Гавриленка (1889–1971). У протоколі від 9 січня 1936 року на питання слідчого, на перший погляд невинне, про те, чи існували в Полтаві протягом 1922-1923 рр. наукові і літературні об'єднання, підсудний відповів: «В условиях Полтавы контр-революционной активностью отличалась группа украинской националистической интеллигенции, именовавшая себя «Науковым товариством при ВУАН», организована эта группа была при местном ИНО»²³⁷.

До складу цієї групи М. Гавриленко зарахував Н. Ю. Мірзу-Авак'янц, В. Щепотьєва, М. Рудинського, Є. Рудинську, Г. Ващенко, Г. Коваленка та інших відомих полтавських інтелігентів. Із більшістю цих людей Наталія Юстівна товаришувала і спілкувалася в «полтавський період» свого життя і наукової діяльності.

²³⁶ Цит. за: Пустинецький Ю. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників / Ю. Пустинецький, М. Козерацький // Більшовик. – 1937. – 28 вересня.

²³⁷ Архів УСБУ в Полтавській області, спр.14862, арк. 14; Граб В. Гавриленко Микола Іванович / В. Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг / упор. О. Білоусько. – К. – Полтава : Оріяна, 2007. – Кн. 5. – С. 78–81.

Костянтин Штеппа

У слідчій справі проти історика, письменника, етнограффа Г. Коваленко знову знаходимо інформацію про існування в Полтаві протягом 1922–1923 рр. націоналістичної організації «Наукове товариство при ВУАН»²³⁸. У причетності до неї і звинуватили відомого митця.

У 1937 році було порушено кримінальну справу проти колишнього ректора Полтавського інституту народної освіти В. Щепотьєва. Доля цієї людини була дуже трагічно. Він був засуджений у процесі Співки визволення України в 1930 році, засланий до Сибіру на 3 роки. 1936 року повернувся на Полтавщину, 1937 знову заарештований. Під час слідства він визнав, що протягом 1918–1921 років у Полтавському учительському інституті на історико-філологічному факультеті існувала націоналістична група,

²³⁸ Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 12089 С, арк. 13.

до складу якої належали викладачі Н. Ю. Мірза-Авакянц, Г. Ващенко та інші. Далі арештований доповнив, що з названих прізвищ вважає найбільшими націоналістами Мірзу-Авакянц, Рудинського, Товкач, Левицького, Ліщину-Мартиненка, Токаревського, Левченка, Кроткевича, а меншими націоналістами – Булдовського, Ващенка, Бузинного, Рудинську, Мащенка та інших²³⁹.

Отже, полтавське інтелектуальне міркооточення Наталії Юстівни, віддані науці і роботі вчені-подвижники, інтелігенти потрапили під пильне око чекістів. Більшість із них було розстріляним, інші – загинули в таборах або в далекому ув'язненні. Це був поганий знак. Над Наталією Юстівною нависла небезпека.

Трагічні події і відбувалися в житті її однодумців і колег у Києві М. Крупенік і К. Штеппи. У 30 серпня 1937 року після необгрунтованої критики і звинувачень у керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні на пленумі ЦК КП(б)У за офіційною версією застрелився П. Любченко і застрелив свою дружину М. Крупенік. Одразу після загибелі Панаса Любченка заарештували всіх його родичів і родичів його дружини. Матір і батька заслали в табори Кіровської області, там вони і померли. Сестру Ганну, студентку Київського державного університету, – розстріляли. Сестра Тетяна в таборах наклала на себе руки. У табори заслали і сестру Варвару. Вона потрапить до ГУЛАГу разом зі своїм чоловіком професором О. Панченком, який там і загине, а Варварі і сину Панаса Любченка в таборах пощастить вижити.

К. Штеппа був заарештований 18 березня 1938 року. Упродовж 1938–1939 рр. перебував під слідством органів ДПУ УРСР за звинуваченням в українському буржуазному

²³⁹ Архів УСБУ в Полтавській області, спр.5179, арк. 237 зв., 244.

націоналізмі та зв'язках з іноземною розвідкою. Через шість місяців ув'язнення почав давати свідчення й визнав себе винним. «Зізнався», що учасники націоналістичної організації планували повстання в Києві на чолі з П. Любченком і А. Хвилею, а в перспективі – вбивство Й. Сталіна. Собі відводив роль керівника терористичної групи в Київському державному університеті та Київському педагогічному інституті.

Історик і економіст Д. Соловей у своїх спогадах писав про Н. Ю. Мірзу-Авакянц, зазначаючи, що «хоч у двадцятих – тридцятих роках вона намагалася бути цілком лояльною і навіть прихильною до партії, її безупинно «їли» різні активісти. Найбільше звинувачували її за наукові статті, розміщені в «Записках Полтавського Наукового при ВУАН Товариства». Їй закидали прихильність до німецьких фашистів, бо вона бач у тих статтях доводила, що козацька старшина XVII–XVIII ст. мала торговельні зв'язки з Німеччиною. Коли зняли наркома освіти Затонського, який Мірзу-Авак'янц дещо захищав (вони разом вчилися в Московському університеті), її схопили, і вона не вийшла живою з пазурів НКВД»²⁴⁰.

Наталія Юстівна намагалася працювати і не звертати уваги на всі звинувачення, бо вони вже стали прикметою часу. Вона систематично працювала в бібліотеках, архівах, музеях, готувала свою ґрунтовну монографію «Історія Запоріжжя», яка так і не була закінчена у зв'язку з арештом вченої²⁴¹. Ця робота була задумана для отримання доктор-

²⁴⁰ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921 / Д. Соловей. – Полтава: «Криниця», 1994. – С. 128.

²⁴¹ Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / В. Граб. – Полтава, 1999. – С. 117.

ського ступеня²⁴². Н. Мірза-Авакянц встигла закінчити лише частину задуманої великої роботи – «Крестьяне Запорожья в XVIII веке». За рекомендацією академіка Б. Грекова (1882–1953) відправила фрагменти своєї останньої роботи до Москви в «Исторический сборник» АН СРСР. На жаль ця студія, за свідченням доньки вченої Міри, так і не була опублікована, а десь загубилася під час німецької окупації Києва²⁴³.

Маховик репресій закрутився. Вірогідно, що поштовхом до гоніння проти Наталії Юстівни була смерть П. Любченка і М. Крупенік. Органи ОДПУ УРСР провели низку арештів осіб, котрі буди так чи інакше пов'язані з ними.

Наталія Юстівна була авторитетною серед комуністичних кіл, деякий час вважалася марксисткою. Однак це її не врятувало. Доля вченої була подібною до багатьох безпартійних, які оголошували себе марксистами, співчуючи комунізму. За свідченнями Н. Полонської-Василенко, на одному із засідань Київського державного університету, її звинуватили в «буржуазності, яку вона приховувала, в тому, що вона була вчителькою дітей Скоропадського (вона не знала, які саме діти в нього були)»²⁴⁴.

Н. Мірзу-Авакянц позбавили посади завідувачки кафедри історії України Київського державного університету. Справи вона передала новому завідувачому – аспірантові університету Я. Корчмарю. За іронією долі, у повоєнні роки (1945–1969 рр.) він очолював кафедру історії України в

²⁴² ДА СБУ, спр. 50021, арк. 129.

²⁴³ Цит. за: Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / І. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 570–571.

²⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 213.

Луганському державному педагогічному інституті імені Тараса Шевченка, на якій раніше працювала Наталія Юстівна.

Наприкінці 1930-х років на історичному факультеті Київського державного університету настав період молодих комунізованих дослідників. Більшість авторитетних вчених була відсторонена від навчального процесу і втратила свій вплив. Очевидно, готувалася гучна справа про націоналістичну контрреволюційну організацію в університеті. Вірогідно, що причетність до неї мали б приписати Наталії Юстівні. Її авторитет, зв'язки, орієнтація на національні пріоритети в історичних дослідженнях і у викладанні мали відіграти ключову роль у справі, що готувалася чекістами.

У Києві Н. Мірза-Авакянц проживала по вулиці Садовій, 1, кв. 6 з родиною – 12-літнім сином Ігорем і 56-літнім чоловіком А. Браташевським, котрий працював учителем географії в київській середній школі. Її мати Олександра Петрівна Дворянська і 22-літня дочка Міра Леонівна залишалися мешкати в Харкові, так і не переїхали до Києва. Очевидно, це було зроблено з причин безпеки. За спогадами Н. Полонської-Василенко, вчена «скаржилася мені на свою гірку долю, на те, як боїться вона за свою доньку, яку вже викинули з вищої школи»²⁴⁵.

За 14 днів до арешту Н. Мірза-Авакянц опинилася в групі викладачів із Києва, котрі потрапили на прийом у Кремль, яке проводило вище партійно-державне керівництво. Зрозуміло, що підбиралися туди лояльні кадри «червоної професури» СРСР²⁴⁶. На бенкеті в Грановитій палаті було присутнє вище радянське керівництво: Й. Сталін, К. Ворошилов,

²⁴⁵ Там само. – С. 213.

²⁴⁶ Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 80.

Л. Каганович. Після повернення з Москви вони чекали на отримання державної нагороди, натомість – відбувся арешт.

У цьому будинку в Києві по вулиці Садовій, 1
мешкала Н. Ю. Мірза-Авакянц.
Сучасне фото. Нині вул. Садова, 1/14

Ю. Юркевич у спогадах про цей епізод біографії Н. Мірзи-Авакянц пригадував: «Останній раз я бачив Наталію Юстовну в Москві, у 1938 році. Вона була запрошена на прийом працівників вищої школи, що увійшов в історію, в Кремлі, де Сталін виголосив свою епохальну промову по питаннях культури, що складалася з банальностей і загальних понять. Я жив тоді на Кропоткинській вулиці. Згадую, як десь близько двох ночі прийшла вона до нас, пішки з

Кремля, прямо з того прийому, напідпитку, з блискучими очима, повна вражень. Дуже яскраво розповіла, як минув прийом, як сиділа за столом мало не поряд із Сталіним. Тоді від неї я вперше дізнався, що Сталін був маленького зросту, рудий, рябий і майже без лоба – на портретах нічого цього, звичайно, не можна було розпізнати»²⁴⁷.

11 червня 1938 року органами ОДПУ УРСР був виданий ордер на арешт Н. Мірзи-Авакянц, а наступного дня її затримали в помешканні на вулиці Садовій. Почалися звинувачення, допити, знущання, тиск на вчену. Їй пригадали дворянське походження, матір-поміщицю, котра володіла 200 десятинами землі в Переяславському районі²⁴⁸. Учену змушували визнати, що належить до націоналістичної контрреволюційної організації. 13 червня їй було пред'явлено звинувачення, що вона є активним членом антирадянської меншовицької організації з метою повалення радянської влади²⁴⁹.

Вже 25 червня 1938 р. вона потрапила до реєстру активних членів контрреволюційної націоналістично-терористичної організації. Наталію Юстівну піддавали тортурам, мучили, били, знущалися. Не маючи змоги терпіти нелюдські страждання, вчена визнала всі звинувачення на свою адресу і підписала протоколи допитів. Наталію Юстівну змусили записати в члени націоналістичної організації, членом якої вона начебто була з 1935 року, всіх, кого знала в Київському державному університеті, Інституті історії АН УРСР, наукових і освітніх закладах. Серед них і керівники Київського університету – І. Давидов, М. Чупис, М. Кравчук і викладачі – покійна М. Крупенік, К. Штеппа, Н. Межберг, П. Лав-

²⁴⁷ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – С. 59.

²⁴⁸ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 6.

²⁴⁹ Там само, арк. 4.

ров, Ф. Ястребова та інші. Чи не весь Інститут історії УРСР фігурував у свідченнях ученої – О. Оглоблін, М. Петровський, К. Гуслистий, Т. Скубицький, К. Гребенкін, М. Супруненко та інші. До націоналістичної організації вона включила також Н. Полонську-Василенку та П. Клименка.

У протоколі допиту було записано, що вищезазначені вчені вели дезорганізовуючу роботу в Київському державному університеті, зривали робочі плани, а історики – пропагували фашистські ідеї, обґрунтовували домагання Польщі й Німеччини до території України. Зі слів Н. Мірзи-Авакянц, вчені в наукових працях спиралися на концепцію історичного розвитку М. Грушевського, насамперед теорію «буржуазності української нації»²⁵⁰. Дослідниця визнала, що в своїх друкованих роботах, на лекціях і семінарах пропагувала і пропагує буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні і фашистські ідеї, що служить українському фашизму, обґрунтовувала расову теорію до українського народу і орієнтувалася на фашистську Німеччину.

Н. Ю. Мірза-Авакянц повідомила слідству, що почала займатися націоналістичною роботою після повернення з Москви, активно розвиваючи її в Києві і Полтаві. У Полтаві була тісно пов'язана з націоналістами в освіті А. Левицьким, В. Щепотьєвим, О. Воропаєм, В. Верховинцем, М. Рудинським, В. Щербаківським і націоналістами в кооперативній системі: Токаревським і Филиповичем. А також тісно співпрацювала з деканом Полтавського інституту народної освіти І. Ф. Рибаківим, котрий був нібито старостою в полтавській автокефальній церкві, а В. О. Щепотьєв і Чаленко – одними з її керівників²⁵¹. Потім начебто свою антирадян-

²⁵⁰ Там само, спр. 50021, арк. 156.

²⁵¹ Там само, арк. 40–41.

ську діяльність Наталія Юстівна продовжила в Харкові. Вона визнала, що та в Інституті народної освіти і на науково-дослідній кафедрі історії української культури націоналістами були: тодішній ректор інституту, а також мовознавці Попов, Синявський, Сулима, Білик. Особливо яскраво вираженим націоналістом був Д. Багалій, котрий «воспитывал в антисоветском духе новые кадры и допускал к печати только те, произведения своих сотрудников, которые отражали, враждебную советской власти, идеологию»²⁵². Крім того, націоналістом були історики М. Яворський і М. Грушевський.

Наталія Юстівна визнала, що свою антирадянську діяльність продовжила у Луганську в педагогічному університеті. А навесні 1935 року за допомогою колишнього наркома освіти В. Затонського переїхала до Києва, де стала на шлях «организованной борьбы против советского государства»²⁵³. Очоливши кафедру в Київському державному університеті, заснувала українську націоналістичну організацію, яка пропагувала насильне повалення радянської влади в Україні і встановлення фашистського ладу. Методи роботи були різними – терористичні акти проти керівників СРСР, шпіонаж на користь Німеччини і Польщі, збройна боротьба. Ці звинувачення були наскільки сміхотворними і нереальними, що й годі собі уявити.

Урешті-решт Н. Мірза-Авакянц підписала протокол, в якому повідомила, що її «антисоветская деятельность заключалась в пропагандировании буржуазно-националистических антисоветских идей, в лекциях и практических занятиях со студентами и учителями, а также в написании ряда работ антисоветского националистического характера. Я

²⁵² Там само, спр. 50021, арк. 46.

²⁵³ Там само, спр. 50021, арк. 49.

пропагандировала надкласовость государственной власти в будущем «независимом украинском государстве», затушевывала эксплуататорскую суть христианства, бесклассовость в прошлом Украины и т. д. В беседах я подчеркивала различными путями и под различными предлогами якобы нынешнее колониальное положение Украины при советской государственности, ее бесправие, и угнетательскую роль Москвы – РСФСР»²⁵⁴.

Абсурдність цих свідчень була зрозуміла навіть для слідчих, адже у вигадану націоналістичну організацію потрапили люди, котрі ледве знали, або не знали одне одного. Вірогідно, що своїми звинуваченнями Н. Мірза-Авакянц нашкодила багатьом ученим. Чекісти збирали будь-який компромат на потенційних ворогів і шкідників, яких уже планували заарештувати. Проте, в показах Наталії Юстівни фігурувала частина науковців, які вже були заарештовані чи знищені (М. Крупенік, М. Кравчук, К. Штеппа, Т. Скубицький, К. Гребенкін, П. Клименко). Паралельно зі свідченнями Наталії Юстівни у показах інших раніше ув'язнених (М. Горбаня, П. Клименка та інших) визрівав компромат на дослідницю.

Не витримуючи надлюдських знущань, вчена підписалася під словами, в яких визнавала, що «мои, так называемые, «научные труды» не имеют ничего общего с наукой и преследуют только одну цель – служение делу контрреволюции, борьбы против советской власти. Это мое большое преступление, в котором я виновата»²⁵⁵.

До слідства було притягнуто як свідка студента п'ятого курсу історичного факультету Київського державного університету Василя Непомнящого. Він повідомив, що «в сво-

²⁵⁴ Там само, арк. 42–43.

²⁵⁵ Там само, арк. 65.

их лекціях студентам історического факультета Мирза-Авакянц не проводила четкой линии в отношении конкретной классовой борьбы на Украине, затушевывая и смазывая противоречия между помещиками и крестьянской беднотой. Читая лекции студентам по истории Украины XVII–XVIII вв., Н. Ю. Мирза-Авакянц проводила линию на то, что Украина на протяжении всей своей истории не имела внутри себя классовой борьбы, что на Украине был единый украинский народ, совершенно независимый, который на протяжении своего существования вел борьбу против русского народа, пытающегося якобы закабалить Украину и весь украинский народ»²⁵⁶.

Слідчі провели кілька перехресних допитів підсудних. 27 серпня 1938 року відбувся допит Н. Ю. Мірзи-Авакянц та К. Штеппи, а 8 вересня 1938 року – Н. Ю. Мірзи-Авакянц та дочки академіка М. Грушевського Катерини, де були з'ясовані деталі діяльності буцімто націоналістичної організації у Києві на чолі з покійним академіком М. Грушевським. До її складу начебто належали – К. Грушевська, В. Камінський, П. Клименко, А. Носов, О. Попов, К. Штеппа.

К. Штеппа пізніше пригадував, що «опір мій було, на решті, зламано «конвеєром» з позбавленням сну і погрозами биття – погрозами, сумніватися в здійсненні яких у мене не було ані найменших підстав, а головне – «очною ставкою» з дочкою самого Грушевського і з моєю колегою по університету – проф. Мірза-Авакянц. К. Грушевська на очній ставці зі мною заявила, що я, дійсно, був співучасником очолюваної її покійним батьком контрреволюційної організації, яка готувала озброєне повстання для скидання радянської влади <...>. Мірза-Авакянц заявила також, що Наталія Крупеник (*помилка – треба Марія Крупеник – І.П.*),

²⁵⁶ Там само, арк. 294.

дружина наркома Любченко, розповідала, ніби то, їй особисто про те, що я давно є учасником підпільної націоналістичної організації, яку одночасно очолювали Грушевський і Любченко. Я прекрасно зрозумів, чим були викликані такі свідчення, але, в той же час, для мене стало ясно, що подальший мій опір даремний, оскільки слідство має в своєму розпорядженні все потрібне для звинувачення, в усякому разі, для моєї ліквідації. І я визнав себе винним в участі в підготовці на Україні озброєного повстання проти радянської влади»²⁵⁷.

Такі факти дають підстави припустити, що Наталію Юстівну змушували дискредитувати школу академіка М. Грушевського, приписуючи причетність до міфічної націоналістичної організації вчених-суспільствознавців, яка не поділяла більшовицької ідеології. Однак фактів про її існування, окрім свідчень замордованих учених, не було. Різні за соціальним походженням, національним складом, науковими поглядами, заарештовані вчені навряд чи підходили у спільники на великий і гучний показовий процес. Тому у грудні 1938 року справу Н. Ю. Мірзи-Авакянц об'єднали в одну зі справами істориків Пилипа Васильовича Клименка і В'ячеслава Арсеновича Камінського. Матеріали слідства вражають очевидною недбалістю побудови звинувачень. Крім випадкових контактів, цих людей нічого не зв'язувало, однак слідчі спробували нав'язати вченим спільництво у міфічній контрреволюційній організації. У результаті, кожного засудили не за індивідуальний злочин, а фактично за наукову біографію.

У січні 1939 року вчені висунули останнє звинувачення

²⁵⁷ Штеппа К. Ф. «Ежовщина» / К. Ф. Штеппа // XX век. История одной семьи / Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. Зарубежья – М. : РУСАКИ, 2003. – С. 73.

в націоналістичній діяльності з метою організації терору проти керівників ВКП(б) і радянського уряду (ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР) ²⁵⁸. Замордована, деморалізована, вона визнала себе винною і 16 березня 1939 року була засуджена закритим військовим трибуналом Київського особливого військового округу на 10 років виправно-трудових таборів з поразкою в політичних правах на 5 років із конфіскацією всього особистого її майна ²⁵⁹.

З усіх засуджених по справі Н. Мірзу-Авакянц покарали найтяжче, адже П. Клименко отримав 6 років, В. Камінський – 3 роки, К. Грушевська – 8 років виправно-трудових таборів.

Подальша доля Наталії Юстівни невідома. Точна дата її смерті, місце поховання встановити поки що не вдалося. Ця ж інформація відсутня і в її архівно-кримінальній справі в ДА СБУ.

Колега Наталії Юстівни Н. Полонська-Василенко і сучасний український історик С. Водотика зазначають, що вона загинула в сибірських концтаборах ²⁶⁰. Цієї думки дотримується і історик І. Дивний ²⁶¹. Літературознавець, журналіст, громадська діячка в еміграції Л. Дражевська (1910–2006) вважала, що Наталія Юстівна була заслана до концтабору ²⁶². Полтавський історик О. Супруненко пише, що

²⁵⁸ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 343.

²⁵⁹ Там само, арк. 362.

²⁶⁰ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 137.

²⁶¹ Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955) / І. Дивний // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. I. – С. 378.

²⁶² Дражевська Л. Українські жінки в науці / Л. Дражевська // Наше життя. – 1964. – № 3–4. – С. 18.

вчена була розстріляла в жовтні 1939 року у Лук'янівській в'язниці Києва²⁶³. Справді, у справі Н. Ю. Мірзи-Авакянц в ДА СБУ є її лист до Верховного прокурора СРСР, написаний у Лук'янівській в'язниці та датований 21 жовтня 1939 року. В ньому вона просила переглянути вирок і побіжно описала хід слідства і своє життя після арешту. Згідно її свідчень, розслідування велося незаконними і антигуманними методами, з фальсифікацією та дописами до протоколів, а слідчі (Калюжний і Павличев) всіляко над нею знущалися, зробили з неї інваліда.

Лук'янівська в'язниця в Києві

Вище згадуваний Ю. Юркевич залишив деякі важливі подробиці про перебування у в'язниці Н. Мірзи-Авакянц: «З нею в камері сиділа одна моя київська знайома, яку навесні 1939 років звільнили. Будучи того року у відпустці в матері в Києві, я зустрів цю жінку, і вона розповіла, що Наталію Юстівну сильно били, як, втім, і всіх у той період. Вона говорила, що слідчі так і по коридорах ходили, не випускаючи з рук сплєтених з електропроводів нагайок. Але, з

²⁶³ Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 80.

її розповіді, Наталія Юстівна не втратила ні бадьорості, ні гумору, хоча майже осліпнула від тортур. Більше я не чув про цього милого, доброго і веселого нашого з мамою друга. Ми її дуже любили»²⁶⁴.

У позові є низка фактів. 31 липня і 4 вересня 1939 року Наталія Юстівна зверталася з касаційними скаргами до Військової колегії Київського особливого військового округу, але відповіді не отримала. Якщо ці дані вірні, то на початок 1940 року Н. Ю. Мірза-Авакянц була ще живою і перебувала в Лук'янівській в'язниці. Це підтверджувалося і свідченнями її дочки Міри. До неї доходили звістки, що мати у 1940 році направила до Генеральної прокуратури СРСР додатковий лист щодо перегляду її справи. Подальші відомості про долю вченої невідомі. Достеменно відомо одне: часу своєї реабілітації – 24 січня 1959 року – вчена не дочекалася. У довідці про реабілітацію було записано: «Отбывая наказание, умерла»²⁶⁵. Співробітників НКВС УРСР Калюжного і Павличева засудили за застосування незаконних методів слідства і фальсифікацію карних справ.

Як стало відомо із нещодавно розсекречених архівних документів Служби безпеки України: у липні 1940 року капітана державної безпеки, заступника начальника УНКВС в Київській області Леоніда Михайловича Павличева було притягнуто до відповідальності за перевищення повноважень під час проведення розслідувань, зокрема за застосування фізичного впливу на заарештованих під час допитів. Після того, як було виявлено численні факти застосування тортур до заарештованих, що часом призводило до їх смерті, Л. Павличева, враховуючи його позитивну роботу,

²⁶⁴ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – С. 59.

²⁶⁵ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 364.

було переведено на неоперативну роботу з використанням по лінії «ГУШОСДОР» – Головного управління шосейних доріг²⁶⁶. Тож можемо лише припустити, як жорстоко він ставився до Н. Мірзи-Авакянц під час слідства, вибиваючи з неї потрібні свідчення і змушуючи підписувати протоколи допитів, де вона визнавала себе винною.

Д. Соловей глибоко сумував з приводу смерті Наталії Юстівни, вчений зазначив: «По арешті й загині М. Слабченка, що після навмисне роздутого процесу СБУ в 1930 р. зник, наче в воду канув; по смерті Дм. Багалія в 1932 р.; по вивозі з України в 1930 р. Михайла Грушевського і мученичої його смерті в 1934 р. – загибіль Наталії Юстівни Мірзи-Авак'янц була черговою великою втратою української історичної науки на рідних землях»²⁶⁷.

З німецьких документів часів окупації відомо, що чоловік Наталії Юстівни А. Браташевський в роки Другої світової війни мешкав у Києві²⁶⁸.

Дочці Н.Ю. Мірзи-Авакянц Мірі Леонівні, котра мешкала в Єревані по вулиці Баграмяна, 1-й тупик 6, було надіслано довідку про реабілітацію матері. Вірогідно, що після ув'язнення матері дочка перебралася до батька чи його родичів у Вірменію, рятуючись від переслідувань.

Отже, «київський період» був останнім етапом життя і наукової діяльності вченої. Товаришуючи з представниками так званих «буржуазних націоналістів» (П. Любченком, В. Затонський, М. Крупеник), які підтримували і допомагали

²⁶⁶ ДА СБУ, ф. 12, спр. 3186, Т. 4, арк. 10 // Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/15723/>

²⁶⁷ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921 / Д. Соловей. – Полтава: «Криниця», 1994. – С. 128.

²⁶⁸ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 47 зв.

Наталії Юстівні, вона потрапила під підозру у нелояльності до радянської влади. Їй пригадали і дворянське походження, і родичів, які працювали в національних урядах 1917–1921 рр., деякі з них емігрували і проживали за кордоном, а також прихильність до традицій української національної школи. Наталія Юстівна потрапила в коло неблагонадійних істориків, хоча ніколи не виступала проти радянської влади, а її праці з методологічної точки зору загалом вкладалися в марксистсько-ленінську ідеологію. Хоча, вірогідно, що вчена розуміла це вчення по-своєму.

ВИСНОВКИ

Життєвий і науковий шлях Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц були досить типовими для українських істориків 20–30-х років ХХ ст. Стрімкий зліт наукової активності жінки-історика, який співпав із піднесенням самої історичної науки в Україні 1920-х рр., був перерваний із утвердженням радянської ідеології. Протягом тривалого часу ім'я її репрезентантки Н. Ю. Мірзи-Авакянц було просто викреслено із офіційного дискурсу. Незважаючи на це, Наталія Юстівна перебувала біля джерел становлення радянської історичної науки.

Наталія Мірза-Авакянц мала шляхетне (козацьке) походження, вона зростала в родині свідомих українців – представників родин Лівицьких, Дворянських, Дорошкевичів. Національну свідомість майбутньої вченої формувало її найближче оточення – родина, друзі, яке відзначалися патріотизмом та активною громадською позицією.

Участь у юному віці в діяльності політичних партій, навчання в гімназії, на педагогічних курсах у Москві сформувало загартувало майбутню вчену. В цей період викристалізовується коло її наукових інтересів.

Дослідниця належала до соціально-економічного напрямку в українській історіографії 1920–1930-х років. У центрі уваги вченої були проблеми історії Гетьманщини (судочинство, побут старшини, становище жінки) і селянські рухи на Лівобережжі на початку ХХ ст. Її студіям притаманні ретельне опрацювання джерел, насамперед архівних, введення в науковий обіг і узагальнення великої кількості нових фактів, комплексний аналіз, чітка структура і логічність викладу. Н. Ю. Мірза-Авакянц опрацювала методiku історико-краєзнавчих студій. У її наукових роботах виразно помітне прагнення об'єктивно оцінити історичні події.

Знаковою подією в житті Наталії Юстівни було знайомство з академіком Д. Багалієм, котрий став науковим керівником її кандидатської дисертації. Робота на науково-дослідній кафедрі історії української культури в Харкові сприяла тому, що вчена ввійшла в коло відомих учених 20–30-х років ХХ ст. В «харківський період» було написано більшість наукових та науково-методичних праць ученої. Це був плідний період її наукової, педагогічної, методичної діяльності. Однак саме в Харкові почалося переслідування вченої радянською владою. Вона ввійшла в число неблагонадійних учених.

Думки, ідеї, наукові праці вченої не втратили актуальності і сьогодні. Вона є автором багатьох наукових статей, ряду підручників із історії України. Вона належить до когорти вчених-істориків, які займалися розробкою проблем методики викладання історичних дисциплін у середній школі. Історик С. Водотика стверджує, що Наталія Юстівна вважала себе спеціалістом з методики викладання історії України ²⁶⁹.

Привертає увагу підручник Н. Мірзи-Авакянц «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи», що відповідає сучасним уявленням про зміст історичної освіти. Вчена була серед тих дослідників, котрі органічно вписали історію України в європейський контекст.

На своїх лекціях і семінарах учена використовувала додатковий матеріал (схеми, уривки з літописів, карти, наочність, хронологічні таблиці, екскурсії, фольклорні матеріали, літературні твори, бесіди, дискусії), справедливо вва-

²⁶⁹ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 137.

жаючи, що лекторського слова замало. Методичні праці Н. Мірзи-Авакянц відобразили особливості складних суспільних процесів 20–30-х років XX ст., але в них учена намагалася уникати пролеткультівських тенденцій і зберегти кращі традиції української національної школи.

Дослідників, викладачів, учених, подвижників науки рівня Наталії Мірзи-Авакянц і сьогодні бракує. Вона була талановитим, органічним істориком, блискучим фахівцем і природженим оратором-лектором (на цьому наголошували всі, хто її знав). Її лекції, глибокі за змістом і цікаві за формою, мали неабиякий успіх. У викладанні виходила з принципів наочності та документальної оснащеності, прагнула відтворити клімат доби (побут, мораль, цінності, мистецтво).

Сьогодні лише доводиться шкодувати, що її активна подвижницька науково-організаційна і викладацька діяльність припали на часи тоталітарної радянської системи.

ДОДАТКИ

Бібліографія основних праць Наталії Мірзи-Авакянц ²⁷⁰

1. Дворянская Н. (Мірза-Авакянц Н. Ю.) Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов / Н. Дворянская // Украинская жизнь. – 1915. – № 2. – С. 44–52; № 5–6. – С. 65–75.
2. Дворянская Н. (Мірза-Авакянц Н. Ю.) По поводу книги Д. Вергуна «Что такое Галиция?» / Н. Дворянская // Украинская жизнь. – 1915. – № 7. – С. 65–73.
3. Мірза-Авакянц Н. Ю. Виймки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму) / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 295 с.
4. Мірза-Авакянц Н. До 70-річчя академіка Д. І. Багалія / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1927. – № 11. – С. 138.
5. Мірза-Авакянц Н. До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1928. – № 5–6. – С. 172–186.
6. Мірза-Авакянц Н. До питання за методику проведення історичних екскурсій у педвузах / Н. Мірза-Авакянц // Шлях освіти. – 1929. – Кн. 4. – С. 54–63.
7. Мірза-Авакянц Н.Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 17–60 (Репринтне перевидання у: Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наукових праць. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 33–76).

²⁷⁰ Подано в алфавітному порядку

8. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы / Н. Мирза-Авакянц. – Х. : Гос. изд. Укр., 1928. – 274 с.

9. Мірза-Авакянц Н. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1929. – Ч. I. – 246 с.

10. Мірза-Авакянц Н. Ю. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 3–19.

11. Мірза-Авакянц Н. Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч. 2-3. – С. 79–96; 1927. – № 6. – С. 63–75.

12. Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії України / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Літ.-друк. книгоспілки, 1928. – 34 с.

13. Мірза-Авакянц Н. Народна освіта на Україні в 1924 році / Н. Мірза-Авакянц // Радянська освіта. – 1925. – Серпень-Вересень. – С. 83–85.

14. Мірза-Авакянц Н. Ю. Огляд літератури з історії України (другої половини XVII–XX ст.) в УРСР за р.р. 1917–1927 / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927). – Х., 1930. – С. 28–32.

15. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1917. – № 3–4. – С. 140–149.

16. Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х., 1925. – 46 с.

17. Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Х., 1925. – 71 с.

18. Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи на Україні в 1905–1907 рр. / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1925. – Ч. 2. – С. 6–9.

19. Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 143–158; № 8–9. – С. 144–165; № 10. – С. 105–129.

20. Мірза-Авакянц Н. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України / Н. Мірза-Авакянц // Вільна українська школа. – 1918. – № 7. – С. 122–130.

21. Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 92 с.

22. Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Ю. Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1931. – № 1–2. – С. 140–152.

23. Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1922. – Ч. I., вип. I. : Доба староруська. – 218 с.

Рецензії Н. Ю. Мірзи-Авакянц:

1. Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. – Кн. 1–2, 1924 р. Держвид. України. К., 1924, ст. 206, ц. 2 крб. // Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 192–194.

2. Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. М. Левин и Юргенс. – Литературная хрестоматия по политической экономии. Ч. I–II. Госуд. изд. Ленинград, 1924 р. // Знання. – 1924. – № 35–36. – С. 32.

Рецензії на праці Н. Ю. Мірзи-Авакянц:

1. Бензя П. [Рецензія]. Н. Мірза-Авак'янц. «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року». Видання Державного Видавництва України. Київ, р. 1925. Стор. 46. Ціна 20 коп. // Життя і революція. – 1925. – № 10. – С. 116–117.

2. Дорошенко Д. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України (Підручник учителям). Частина I. Доба староруська. Редакція академіка Д. І. Багалія. (Д. В.У.). Х., 1922. – стор. IV + 218 // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т 81. – Кн. XI. – С. 377–378.

3. Пархоменко В. [Рецензія]. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы // Червоний шлях. – 1929. – № 4. – С. 213.

4. Петровський М. [Рецензія]. Мірза-Авак'янц Н. Ю. Віймки з джерел до історії господарства на класової боротьби на Україні. Частина перша. Доба розкладу натурального господарства та зародження торговельного капіталізму, Харків, ДВУ, 1930, стор. 293 // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. – 1932. – Кн. XII. – С. 269–276.

5. Ткаченко М. Н. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України, частина I, вип. I, Харків, 1922, ст. IV, 218 // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 186.

6. Штейн С. [Рецензія]. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. Державне видавництво України і Госиздат. 1928 р., стор. 270. Ц. 1 крб. 70 коп. // Комуніст. – 1929. – № 69. – С. 6.

7. Черкаський Ір. [Рецензія]. Мірза-Авак'янц Н. Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. 1. Роль громади в судовій практиці // Праці Комісії для виучування історії Західно-Руського та Вкраїнського права. – 1927. – Вип. 3 (№ 12). – С. 456–461.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Д ж е р е л а

І. Архівні матеріали

**Центральний державний історичний архів України,
м. Київ**

Фонд 707. Управління Київського учбового округу

1. Оп. – 82. – Спр. 9. Переписка разных обществ высших учебных заведений (1914 г.). – 215 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України**

***Фонд 166. Міністерство народної освіти України,
м. Київ***

2. Оп. 12. – Спр. 5053. Анкета Мірзи-Авакянц Н. Ю. (1930 р.). – 8 арк.

***Фонд 331. Уповноважений Комісії сприяння вченим
РНК СРСР при РНК УСРР, м. Харків***

3. Оп. 1. – Спр. 202. Мірза-Авакянц Н.Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. (рукопис) (1927 р.). – 28 арк.

Фонд 3206. Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівно

4. Ф. 12. – Спр. 3186. – Т. 4. Висновок Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік за матеріалами розслідування порушень законодавства колишнім заступником начальника Управління Народного комісаріату внутрішніх справ Київської

області Павличева Леоніда Михайловича з рекомендаціями щодо переведення на неоперативну роботу. – 10 арк. // Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/15723/>

5. Оп. 5. – Спр. 19. Матеріали о взятти немецко-фашистскими окупантами на учет музеев и архитектуры в Украине (Доклады, отчеты, переписка и прочее) (1942–1943 pp.). – 498 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

6. Спр. 50021. Дело по обвинению Мирзы-Авакянц Наталии Юстовны, Клименка Филиппа Васильевича (1938–1939 pp.). – 393 арк.

Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області

7. Спр. 5179. Дело по обвинению Колонтай Алексея Маркьяновича и др. (1937 p.). – 442 арк.

8. Спр. 12089 С. Дело по обвинению Коваленко Григория Алексеевича (1937 p.). – 104 с.

9. Спр. 14862. Дело по обвинению Гавриленко Николая Ивановича (1936 p.). – 114 арк.

Державний архів Полтавської області

Фонд Р. 495. Відділ народної освіти

Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губнаросвіта), м. Полтава Полтавської губернії

10. Оп. 1. – Спр. 1. Листування з Губчека про оформлення на роботу в освітні організації та на виїзд до м. Полтави; списки командированих на роботу, іноземців, які працюють в

Губосвіті та підлеглих їй установах (1922 р.). – 247 арк.

11. Спр. 4. Інструкція губернським атестаційним комісіям по перевірці особового складу робітників освіти; доповіді Політкому Полтавського інституту народної освіти про діяльність; Висновки по різних обслідуванням Полтавського кооперативного технікуму та курсів; іменні списки робітників, яким потрібні відстрочки від призову, звільнених з роботи (1923 р.). – 271 арк.

12. Спр. 5. Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УРСР про добровільні грошові збори, листування з Полтавським Губвиконкомом, Державним політичним управлінням, окрінструкторами народної освіти і іншими установами про відстрочку від проходження учбових зборів вчителями, прийом на роботу вчителів, відкриття вечірніх курсів, звільнення службовців і іншими питаннями, списки співробітників Пролетарського музею та їх характеристики і інших установ, підлеглих Полтавській губосвіті (1923–1924 рр.). – 301 арк.

13. Спр. 8. Постанови РНК УРСР по поліпшенню побуту дітей в установах соціального виховання; звіти про роботу ПІНО; списки студентів, які закінчили ПІНО в 1924 р., списки співробітників освітніх установ, звільнених з роботи по чистці радапарату (1924–1925 рр.). – 257 арк.

**Інститут рукопису Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського**

Ф. І. Багалій Дмитро Іванович

14. Спр. 45452. [Листівка від Полтавського історико-філологічного факультету з проханням до Багалія Д. І. прийти до Полтави]. Друковано на машинці 25 грудня 1918 р. з Полтави до Харкова. – 1 арк.

15. Спр. 45988. Мірза-Авакянц Н. [] [Багалію] Дмитру Іва-

новичу. Лист [] з [] в []. – 1 арк.

16. Спр. 45989. Мірза-Авакянц Н. [] [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист 15 вересня 1922 р. з [] в []. – 2 арк.

17. Спр. 46043. Лист Оглобліна до Багалія від 18 лютого 1930 р. – 3 арк.

Ф.121. Романович-Ткаченко Наталія Данилівна

18. Спр. 111. Мірза-Авакянц Н. Ю. [] Романович-Ткаченко Наталії Данилівні. Листівка 24 листопада 1926 р. з Харкова в Київ. – 1 арк.

Ф.170. Грінченки (родинний фонд)

19. Спр. 387-388. Мірза-Авакянц Н. [Наталія Юстівна] Грінченко Марії Іванівні: листи 17 липня 1924 р., і без дати з Полтави в Київ. – 3 арк.

**Відділ рукописних фондів і текстології
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України**

Ф. 37. Академік Д. І. Багалій

20. Спр. 477. Звіти про роботу: 1) секції передкапіталістичної історії України за 1931 р.; 2) секції доби промислового капіталізму (1931 р.) – 6 арк.

21. Спр. 485. План роботи секцій Н. Д. Інституту історії Української культури (1931 р.). – 13 арк.

22. Спр. 487. План роботи Відділу аспірантури Н. Д. Інституту історії Української культури на 1930–1932 рр. (1930 р.). – 23 арк.

23. Спр. 531. 5-річний перспективний план роботи Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. в зв'язку з історією революційної боротьби на 1928/29/1932/33 р.р. (1928 р.) – 10 арк.

24. Спр. 533. Пояснювальна записка і перспективний план Комісії для розроблення історії Слобожанщини і Лівобережжя (1930 р.). – 9 арк.

Фонди Музею історії Полтавського національного

педагогічного університету імені В. Г. Короленка

25. До відділу підготовки учителів при Укрпрофобрі, без №. – 1 арк.

26. Кожевник А. Воспоминания о работе первой партийной организации института, № 667. – 3 арк.

27. Письмо А. Кожевника от 9 декабря 1964 года, без №. – 1 арк.

28. Письмо Н. Щепотьева, без №. – 2 арк.

29. Список лекторів Полтавського пед. інституту (які дисципліни читали і які вузи закінчили), без №. – 4 арк.

30. Штатні відомості на виплату заробітної плати працівникам Полтавського учительського, Полтавського педагогічного інститутів та тарифна відомість педінституту, № 452. – 16 арк.

31. Щепотьєв Володимир Олександрович, без №. – 2 арк.

II. Друковані матеріали

(документи, автобіографії, спогади, листування)

1. Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Д. Багалій. – Х. : ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – 600 с.

2. Ващенко Г. Моя автобіографія / Г. Ващенко // Бойко А. «Служба Богові й Батьківщині» : (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок) : [наук.-метод. посіб.] / А. Бойко. – К. : ІЗМН, 2001. – С. 107–112.

3. Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик / Упорядкування В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 296 с.

4. Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1993. – 576 с.

5. Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади у двох кни-

гах / Г. Костюк / передм. М. Жулинського. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.

6. Лист О. Оглобліна до Д. Багалія від 22 квітня 1929 року // Стариков Г. М. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 10–11. – С. 83–113.

7. Лівницька М. На грані двох епох / М. Лівницька. – Нью-Йорк : Комітет, 1972. – 355 с.

8. Наука и научные работники СССР. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. – Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – 810 с.

9. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

10. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921 / Д. Соловей. – Полтава: «Криниця», 1994. – 192 с.

11. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. – 432 с.

12. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 частинах / упор. Р. Пиріг (керівник). – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – Ч. I. – 146 с.

13. Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – 256 с.

Монографії, статті, довідкові видання

1. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 19. – С. 23–41.

2. Багалій Д. І. Передмова редактора / Д. І. Багалій //

Мірза-Авак'янц Н. Читанка з історії України. – Х., 1922. – Ч. I., вип. I. : Доба староруська. – С. III–IV.

3. Білокінь С. І. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна / С. І. Білокінь [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yu

4. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.) / О. М. Богдашина. – Х., 1994. – 196 с.

5. Верба І. В. Мірза-Авак'янц Наталія Юстівна / І. В. Верба // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: «Прайм-м». – С. 254.

6. Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авак'янц / І. В. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. – К., 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 559–578.

7. Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авак'янц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 134–137.

8. Граб В. Гавриленко Микола Іванович / В. Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг / упор. О. Білоусько. – К. – Полтава: Оріяна, 2007. – Кн. 5. – С. 78–81.

9. Граб В. І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / В. Граб. – Полтава: Археологія, 1999. – 216 с.

10. Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців

була вирвана з отчої землі / В. Дем'яненко // Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

11. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955) / І. Дивний // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. І. – С. 356–386.

12. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага : друк державної друкарні в Празі, 1923. – 220 с.

13. Дражевська Л. Українські жінки в науці / Л. Дражевська // Наше життя. – 1964. – № 3–4. – С. 17–19.

14. Ефименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем : [в 2 т.]. – Петроград : Типография общества «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 648 – 663.

15. Історики Харківського університету : біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.) / уклад. О. Богдашина, В. Бутенко, С. Марченко [та ін.]; відп. ред. С. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 316 с.

16. Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. – Полтава : Полтавський літератор, 2009. – 92 с.

17. Кальницький М. Школа фемінізму / М. Кальницький // Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/zhizn-v-kieve/obrazovanie-i-nauka/shkola-feminizma/>

18. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. / А. Климов // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 228–234.

19. Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки : монографія / А. Климов. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 368 с.

20. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: іс-

торія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К. : «МП Леся», 2007. – 270 с.

21. Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 6. – С. 55–70.

22. Кривоший О. Жінка-войовниця в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. Дві сторони одного образу / О. Кривоший // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: збірник наукових праць / Відп. ред.: Горелов В. І., Денисюк Ж. З., Мороз І. В. – К., 2011. – С. 128–136.

23. Кривоший О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву / О. Кривоший // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук., полковника В. Карпова. – К., 2011. – С. 70–78.

24. Кривоший О. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н.Ю. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в 16-17 ст.» як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів) / О. Кривоший // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3–5 листопада 2011 р. – Київ, 2011. – С. 299–300.

25. Кривоший О. Жінка на війні. Сценарії фронтового повсякдення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.» / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 6. – С. 18–37. Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності // Історія в школі. – 2011. – № 9. – С. 15–23.

26. Кривоший О. «Сильна жінка зі зброєю» в україн-

ському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 1. – С. 16–34.

27. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28.

28. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. № 11. – С. 549–574.

29. Лукомский В. Малороссийский гербовник / В. Лукомский, В. Модзалевский. – СПб. : Типография Сириус, 1914. – С. 188.

30. Мірза-Авак'янц Н. Ю. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / За ред. проф. В. Кубійовича. – Л. : НТШ у Львові, 1994. – Т. 4. – С. 1580–1581.

31. Мирза Авакянц Наталка // Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи у 4-х частинах. – Торонто : Друком «Українського робітника» в Торонто, 1942. – 251 с.

32. Нестуля О. Охорона пам'яток культури на Полтавщині в 1917–1918 рр. / О. Нестуля // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): Матеріали конференції / відп. ред. О. Нестуля. – Полтава : МРД м. Кобеляки, 1995. – С. 158–173.

33. Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 рр. / О. Оглоблін. – К. : ДЦЗД НАФ, 2003. – 250 с.

34. Оглоблін О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування / О. Оглоблін // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. I. – С. 413–417.

35. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук

(Нарис історії) / Н. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 414 с.

36. Пустинецький Ю. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників // Ю. Пустинецький, М. Козерацький // Більшовик. – 1937. – 28 вересня.

37. Пустовіт Т. Матеріали до біобібліографічного словника «Архівісти Полтавщини» (20–30 рр. XX ст.) / Т. Пустовіт // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1998. – С. 276–292.

38. Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини : зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 79–81.

39. Штеппа К. «Ежовщина» / К. Штеппа // XX век. История одной семьи / Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. Зарубежья – М. : РУСАКИ, 2003. – С. 3–138.

40. [Щепотьєв В.] Про життя та діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927) // Записки Полтавського наукового при ВУАН Товариства. – Полтава, 1928. – Вип. 2. – С. V–XIV.

41. Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 40 с.

42. Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х–1941 рр.) / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 126–141.

Наукове видання
ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна

**Історик Наталія Мірза-Авакянц
(1888–1940?):
життя і наукова спадщина**

Монографія

У монографії використано фотоілюстрації інтернет-ресурсів і особистого архіву автора.

На обкладинці: фото Наталії Мірзи-Авакянц.

Головний редактор *М. П. Гречук*
Комп'ютерна верстка *Е. П. Челелева*

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 8,8
Тираж 300 прим. Зам. № 092/349.

Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
кімн. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014;
☎ (0532) 50-24-81.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.

I SBN 978-966-184-165-8

9 789661 841658 >